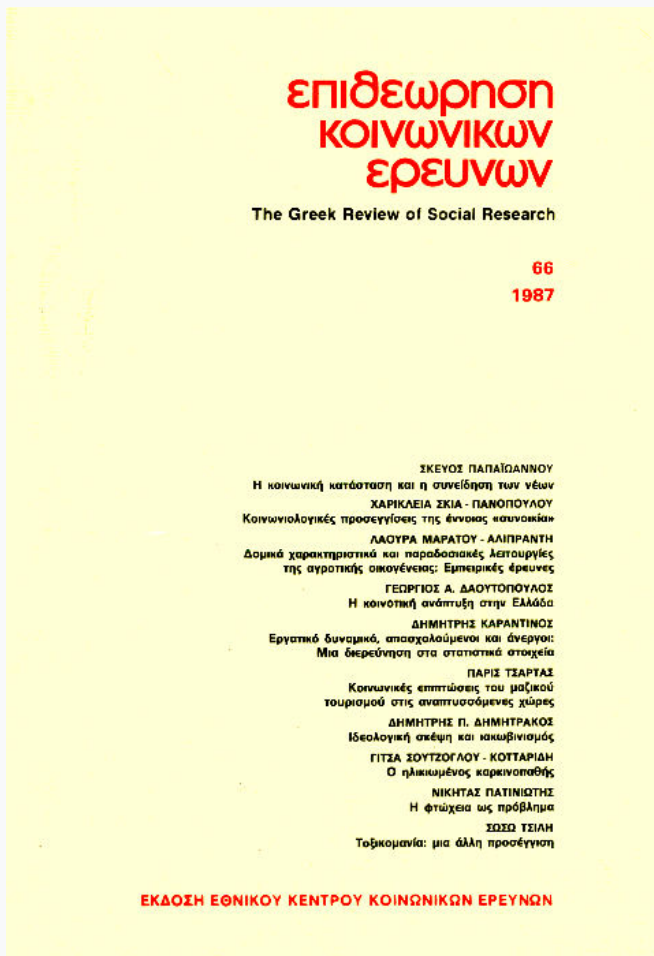

The Greek Review of Social Research

Vol 66 (1987)

66

Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων

Σκεύος Μ. Παπαϊωάννου

doi: [10.12681/grsr.654](https://doi.org/10.12681/grsr.654)

Copyright © 1987, Σκεύος Μ. Παπαϊωάννου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαϊωάννου Σ. Μ. (1987). Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων. *The Greek Review of Social Research*, 66, 3–51. <https://doi.org/10.12681/grsr.654>

Σκεύος Μ. Παπαϊωάννου*

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ**

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Στα πλαίσια αυτού του ερευνητικού προγράμματος εννοούμε την εργασία και το επάγγελμα στην κοινωνική τους προοπτική και θέλουμε να εξετάσουμε το ρόλο τους στην ατομική και συλλογική οργάνωση της ζωής των νέων, στους κοινωνικούς τους προσανατολισμούς, στη διαμόρφωση της συνειδησής τους σχετικά με τα συμφέροντά τους, την κοινωνία, την πολιτική, τον τρόπο ζωής, το συνδικαλισμό και το συνδικαλιστικό κίνημα. Μας ενδιαφέρει, με άλλα λόγια, η κοινωνική προβληματική ότι εδώ και αρκετά χρόνια οι νέοι είναι αναγκασμένοι να περάσουν μια πολύ σημαντική φάση της ζωής τους, της ατομικής οργάνωσης της ύπαρξής τους, υπό συνθήκες γενικότερης κοινωνικής κρίσης. Αυτό σημαίνει πως η μετάβασή τους από το σχολείο στο σύστημα απασχόλησης και παραγωγής συνδέεται με αυξημένους κινδύνους, περιορισμούς και απογοητεύσεις.

Αυτές οι εμπειρίες που βιώνονται από τους νέους και αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία σχηματισμού της κοινωνικής τους συνειδησης¹ και επομένως και της στάσης τους προς την εργασία, αποτελούν αντανάκλαση και δομικό στοιχείο των συγκεκριμένων κοινωνικοϊστορικών συνθηκών. Έτσι συν-

---

* Λέκτορας, Παιδαγωγικό Τμήμα, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Η εργασία αυτή βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε έρευνα που διεξάγεται για τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και το Κέντρο Μελετών, Εκπαίδευσης και Τεκμηρίωσης της Γ.Σ.Ε.Ε. με θέμα «Εργασιακές σχέσεις και νέοι».

Λόγω της έκτασής της η εργασία αυτή θα δημοσιευτεί σε δύο τεύχη, συνεπώς η βιβλιογραφία θα εμπεριέχεται στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

1. Βλ. σχετικά με την έννοια του όρου «κοινωνική συνειδηση» στο κεφ. 2.3, και ιδιαίτερα στο 2.3.2.2.

δέεται με τα παραπάνω το ερώτημα εάν, πώς και κατά πόσο οι συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, σχέσεις και εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στο χώρο παραγωγής θα επηρεάσουν την κοινωνική συνείδηση των νέων, επηρεάζοντας έτσι τη στάση τους προς την εργασία και το επάγγελμα, την κοινωνία, την πολιτική, τη ζωή, το συνδικαλισμό και το συνδικαλιστικό κίνημα.

Μια συστηματική εξέταση της παραπάνω προβληματικής είναι δυνατό να γίνει επαρκώς μόνο αν περιλαμβάνει μια συστηματική θεωρητική-μεθοδολογική ανάλυση και μια συστηματική εμπειρική έρευνα που να βασίζεται στα αποτελέσματα της θεωρητικής έρευνας, η οποία θα αποτελεί και το πλαίσιο ερμηνείας των εμπειρικών αποτελεσμάτων.

Όσον αφορά το θεωρητικό μέρος, στο οποίο αναφέρεται η παρούσα εργασία, περιλαμβάνει μια κριτική ανάλυση κοινωνιολογικών θεωριών σχετικά με τους νέους και αντίστοιχες έρευνες, καθώς και θεωρίες από το χώρο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας.

Η ανάλυση αυτή αποσκοπεί να διαπιστώσει:

— εάν και κατά πόσο αυτές οι θεωρίες και οι έρευνες είναι σε θέση να συλλάβουν επαρκώς τη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση των νέων έτσι όπως αυτή προσδιορίζεται από τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες, σχέσεις και εξελίξεις και σε συνάρτηση με την κοινωνική τους συνείδηση στις διάφορες μορφές και διαστάσεις της (π.χ. συνείδηση ως προς την κοινωνία, την πολιτική, τη ζωή, το συνδικαλισμό, την εργασία κ.λπ.),

— εάν κατά τη διαμόρφωση αξιών και στάσεων σχετικών με την εργασία στα πλαίσια της γενικότερης κοινωνικοποίησης, και ιδιαίτερα της επαγγελματικής, διαπιστώνονται αλλαγές που οφείλονται σε εξελίξεις κρίσης στην αγορά εργασίας, στην επαγγελματική εκπαίδευση και στο χώρο παραγωγής ως καθοριστικών παραγόντων της ύπαρξής τους,

— κατά πόσο είναι δυνατό να μιλάμε για τη «νεολαία» χωρίς να επιχειρούμε μια ταξική ή άλλη τυπολογική διαφοροποίηση του όρου.

Μια πρόχειρη έρευνα μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη σχεδόν παντελή έλλειψη τέτοιων θεωρητικών αναλύσεων και εμπειρικών ερευνών στην Ελλάδα. Οι όποιες εξαιρέσεις, όπως π.χ. η έρευνα των Κελπερή Χ. κ.ά.,² χαρακτηρίζονται από έλλειψη θεωρητικής ανάλυσης και θεμελίωσης της εμπειρικής έρευνας, η οποία υποβιβάζεται σε αυθαίρετες ερμηνείες των στατιστικών στοιχείων που έχουν συλλεχθεί με μια σαφώς αντιστορική, στατική μέθοδο και δεν έχουν καμιά αξία ως προς τη διερεύνηση, ερμηνεία και κατανόηση της κοινωνικής θέσης, κατάστασης και συνείδησης των νέων. Αλλά

---

2. Κελπερή Χ. κ.ά.: «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις» (προκαταρκτική έκθεση), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 57, 1985, σ. 83-144.

και σε άλλες χώρες (π.χ. Δυτική Γερμανία) είναι η σχετική βιβλιογραφία ελλιπής και ανεπαρκής, και ιδιαίτερα από θεωρητικομεθοδολογική άποψη.

Ακριβώς λόγω αυτών των ελλείψεων στο χώρο της θεωρίας και της εμπειρικής έρευνας φαίνεται απαραίτητο για μια κοινωνιολογικά προσανατολισμένη έρευνα, που θεματοποιεί την παρούσα σχέση των νέων με την κοινωνία, την πολιτική, τη ζωή, την εργασία, το συνδικαλισμό κ.λπ., να εξετάσει αρχικά τις υλικές εκείνες αλλαγές που περνούν στην κοινωνικοποίηση των νέων και στις σημερινές εμπειρίες τους και διαμορφώνουν αποφασιστικά τους προσανατολισμούς και τις στάσεις τους.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν, κυρίως, τα εξής δύο γεγονότα που μπορούν να διαπιστωθούν εμπειρικά (φαινομενολογικά) στην πρόσφατη κοινωνική τους κατάσταση, αν και η σημασία τους για τη συνείδηση των νέων δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί με σιγουριά και ακρίβεια. Από τη μια πλευρά, είναι η ύπαρξη μιας κοινωνίας καπιταλιστικής, καταναλωτική και ατομικιστική προσανατολισμένης, η οποία υπόσχεται ευμάρεια και επιτυχία, χωρίς όμως να πραγματώνει αυτές τις υποσχέσεις, και αυτό λόγω μιας σχετικά μακρόχρονης οικονομικοκοινωνικής κρίσης που εξανεμίζει τις ελπίδες για το πλάτεμα των δυνατοτήτων ατομικής εξέλιξης και βελτίωσης της ατομικής οργάνωσης της ζωής των νέων και για ένα μέρος μάλιστα των νέων φαίνεται η απειλή να είναι πιο μεγάλη. Από την άλλη πλευρά, η επιχειρούμενη σήμερα αντιμετώπιση της κρίσης μέσα από μια άλλη λογική που βασίζεται σε δομικές αλλαγές και σκοπεύει στον κοινωνικό μετασχηματισμό και το ξεπέραςμα προοπτικά των κοινωνικών διακρίσεων και αντιθέσεων, φαίνεται να ακολουθεί αργούς ρυθμούς, με αποτέλεσμα να προκαλεί βραχυπρόθεσμα απογοητεύσεις.

Το ερώτημα είναι αν και κατά πόσο η «νέα γενιά», σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά, αντιστέκεται υπό τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες στο πρότυπο ζωής που υιοθετεί μια «φιλοσοφική άμυνα» απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα, η οποία στηρίζεται στην ατομική επιβίωση μέσω της ευκαιριακής εξασφάλισης και του ταυτόχρονου περιορισμού των αναγκών και φιλοδοξιών της· αντιστέκεται στην παθητικοποίηση, στη μη διεκδίκηση, στο συμβιβασμό και στην αποδοχή των καταστάσεων — όταν μάλιστα είναι δεδομένο ότι, λόγω της συνεχούς επιδείνωσης της κρίσης, πλήττονται οι νέοι ιδιαίτερα σκληρά από ανασφάλεια και ανεργία, και μάλιστα σε μια φάση της ζωής τους, ιδιαίτερα σημαντική για την παραπέρα ατομική τους ανάπτυξη (εξέλιξη).

Αντικειμενικά φαίνεται να βρισκόμαστε σε μια φάση που η εξαρτημένη εργασία γίνεται όλο και περισσότερο η μοναδική πηγή υλικής εξασφάλισης της ζωής των νέων. Αν αυτό ισχύει, τότε όλο και περισσότεροι νέοι —και διαφορετικά απ' ό,τι η προηγούμενη γενιά— μετατρέπονται σε εξαρτημένους ερ-

γαζόμενους, χωρίς συμπληρωματικές πηγές εισοδήματος, γεγονός που συνεπάγεται βέβαια μεγαλύτερη ανασφάλεια. Έχει ιδιαίτερη σημασία να ερευνηθεί ποιες επιπτώσεις έχει αυτή η εξέλιξη στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης των νέων και ιδιαίτερα στη σχέση τους με την εργασία, τον λεγόμενο ελεύθερο χρόνο, τα συνδικάτα, και γενικά πώς επεξεργάζονται τις σχετικές εμπειρίες και τα βιώματά τους και πώς εκφράζεται αυτή η επεξεργασία στην κοινωνική πράξη.

Υπό συνθήκες κρίσης αναβιβάζεται, κατά πάσα πιθανότητα, σε κυρίαρχο στοιχείο η δυνατότητα απασχόλησης, η οποία αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για τους νέους ως άμεση εμπειρία για τη διαδικασία εξέλιξης, αλλά και ως βασική προϋπόθεση για την επιβίωσή τους. Το γεγονός ότι παρατηρείται μια μετατόπιση του ορίου μετάβασης από την παιδική-σχολική ηλικία στο χώρο παραγωγής, λόγω επέκτασης του χρόνου εκπαίδευσης, δεν αναιρεί την παραπάνω διαπίστωση, αλλά απλώς τονίζει την αναγκαιότητα όλο και μεγαλύτερης ειδικευσης για την εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας.

Η σχέση των νέων με την εργασία, παρ' όλη τη διαφοροποίησή της από αυτήν της γενιάς των ενηλίκων, τείνει υπό συνθήκες κρίσης να εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά μιας στάσης που αντιμετωπίζει την εργασία ως μέσο για επιβίωση. Η εργασία θεωρείται μόνο πηγή υλικής εξασφάλισης. Ο εργατικός μισθός και οι συνδεδόμενες μ' αυτόν δυνατότητες για ικανοποίηση αναγκών της προσωπικότητας εκτός του χώρου εργασίας φανερώνονται στη συνείδηση του εργαζόμενου νέου ως τα σπουδαιότερα κίνητρα απασχόλησής του.³

Αυτή η στάση, στο βαθμό που ισχύει, βρίσκεται σε αντίθεση με τον επιδιωκόμενο κοινωνικό μετασχηματισμό και το πέρασμα σε μια κοινωνία που να βασίζεται στη δημιουργική και όχι στην αλλοτριωμένη εργασία.

Η μετατροπή της εργασίας από απλό μέσο ικανοποίησης αναγκών εκτός του χώρου εργασίας σε κάτι που, αυτό καθαυτό, να αποτελεί ανάγκη του ανθρώπου, προϋποθέτει βέβαια αλλαγές τόσο στο αντικειμενικό όσο και στο υποκειμενικό επίπεδο, τα οποία αλληλοεξαρτώνται. Ουσιαστικά υπάρχουν τρεις ομάδες παραγόντων που καθορίζουν τη σχέση με την εργασία, η οποία εξαρτάται:

Πρώτο, από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και κυρίως από τον κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα της κοινωνίας, το σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, την κοινωνική δομή (ταξική διαστρωμάτωση), την πολιτική υπερδομή της κοινωνίας και το περιεχόμενο της συλλογικής κοινωνικής συνείδησης. Το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και κυρίως των οικονομικών είναι καθοριστικό για τη σχέση με την εργασία. Με άλλα λόγια, αυ-

---

3. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει την έλλειψη ενδιαφέροντος για το περιεχόμενο της εργασίας. Βλ. πιο αναλυτικά σχετικά μ' αυτό το πρόβλημα στο κεφ. «Νέοι και εργασία».

τό το κοινωνικοοικονομικό στοιχείο της σχέσης με την εργασία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το χαρακτήρα της εργασίας με την πλατιά κοινωνική σημασία του όρου.

Δεύτερο, από τις τεχνολογικές και λειτουργικές ιδιαιτερότητες του περιεχομένου της συγκεκριμένης κάθε φορά μορφής της απασχόλησης. Ο λειτουργικός χαρακτήρας της εργασίας συνδέεται άμεσα με το σύνολο των αντικειμενικών (που δεν εξαρτώνται από τον εργαζόμενο) δυνατοτήτων για την ανάπτυξη των ατομικών δημιουργικών ικανοτήτων της προσωπικότητας, στα πλαίσια της δεδομένης συγκεκριμένης μορφής της απασχόλησης.

Τρίτο, από τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικά προσδιορισμένης δομής της προσωπικότητας του εργαζομένου: από το περιεχόμενο και την ένταση των αναγκών και προσδοκιών της προσωπικότητας, τα ιδανικά και τις επιδιώξεις της, καθώς και τις διαμορφωμένες κλίσεις, γνώσεις, ικανότητες κ.λπ. Με άλλα λόγια, εξαρτάται από την κοινωνική συνείδηση του εργαζομένου.

Έτσι η σχέση με την εργασία προσδιορίζεται αντικειμενικά από το χαρακτήρα της εργασίας (που εξαρτάται βέβαια από το χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων) και από το περιεχόμενο της εργασίας (τις λειτουργικές ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης μορφής της απασχόλησης), ενώ υποκειμενικά (από την πλευρά του υποκειμένου) προσδιορίζεται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά του εργαζομένου, έτσι όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα από τη διαλεκτική διαδικασία κοινωνικοποίησης ως στοιχεία της διαμορφούμενης κοινωνικής συνείδησης.

2. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΟΡΩΝ «ΝΕΟΙ», «ΕΡΓΑΣΙΑ», «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ» ΚΑΙ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ»

Στα πλαίσια της παρακάτω ανάλυσης θα γίνει προσπάθεια κατανόησης και οροθέτησης ορισμένων βασικών όρων που συνθέτουν την προβληματική που μας απασχολεί. Έτσι:

— αφού δούμε ποιοι είναι οι «νέοι», αναλύοντας διάφορες γνωστές θεωρίες και απόψεις,

— θα αναπτύξουμε ορισμένες γενικές σκέψεις σχετικά με τις κοινωνικές διαστάσεις του φαινομένου της «εργασίας», του «επαγγέλματος» και της «ανεργίας» και θα αναλύσουμε τη σημασία που έχουν για τον άνθρωπο και την κοινωνία, αλλά και για το νέο ειδικότερα.

— θα περάσουμε στην ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και εξελίξεων ως αντικειμενικών συνθηκών προσδιορισμού της κοι-

νωνικής κατάστασης και ύπαρξης των νέων και θα δούμε τις επιδράσεις που ασκούν αυτές οι συνθήκες στη συνολική ύπαρξη των νέων, με ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο βίωσης και εμπειρίας των νέων, καθώς και στις δυνατότητες και τα όρια απόκτησης ικανότητας δράσης και αυτοπροσδιορισμού από τους νέους·

— θα δούμε πιο αναλυτικά τις άμεσες ή έμμεσες σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ του τρόπου ένταξης των νέων στην παραγωγική διαδικασία και της κοινωνικής τους κατάστασης, με ιδιαίτερη βαρύτητα στην οργάνωση της ζωής γενικά των νέων· και

— θα εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ της κοινωνικής θέσης, του τρόπου ένταξης των νέων στην παραγωγική διαδικασία και της κοινωνικής τους συνείδησης και θα αναλύσουμε μερικές μορφές της έτσι όπως εκφράζονται στην κοινωνική πράξη: σχέση και στάση προς την εργασία, το επάγγελμα, την εργατική συνείδηση, την πολιτική και συνδικαλιστική συνείδηση.

2.1. Η «ΝΕΟΛΑΙΑ»

2.1.1. Εισαγωγή

Εξετάζοντας την κοινωνική ιστορία της «νεολαίας» παρατηρεί κανείς ότι η ύπαρξη της «νεολαίας» τοποθετείται στους σχετικά πρόσφατους αιώνες, αφού πριν υπήρχαν μόνο: η παιδική ηλικία, η ενηλικίωση και τα γερατιά. Η μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση ήταν πολύ απότομη.

Μια πρόιμη εξαίρεση απ' αυτόν τον κανόνα του διαχωρισμού της ζωής σε τρία στάδια έκαναν οι Έλληνες. Έτσι συναντάμε ήδη τον 8ο π.Χ. αιώνα ένα διαφοροποιημένο διαχωρισμό της ζωής σε φάσεις, παρ' όλο που αυτός βασίζεται περισσότερο σε αστρολογικά πρότυπα ή στον αριθμό επτά —όπως για παράδειγμα έκαναν ο Ησίοδος (8ος αιώνας π.Χ.) ή ο Σόλων (περίπου 640-560 π.Χ.)— και λιγότερο σε πραγματικά παρατηρημένες διαδικασίες εξέλιξης του ανθρώπου. Σίγουρα οι σκέψεις του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.) στη *Ρητορική* του για τις φάσεις της ζωής και το χαρακτήρα των νέων έχουν μια ιδιαίτερη βαρύτητα ακόμη και στις μέρες μας: «Ηλικίες», γράφει ο Αριστοτέλης, «είναι η νεανική, η ανδρική και η γεροντική» (βλ. Ηλία Ηλιού, *Η ρητορική του Αριστοτέλη*, Αθήνα 1984, σ. 183). Στη συνέχεια επιχειρεί μια ακριβή περιγραφή των «ηθών των νέων», σε αντιπαράθεση με τα ήθη της ανδρικής ηλικίας και των γερόντων, που βασίζεται στην αξιοθαύμαστη ικανότητα παρατήρησης του Αριστοτέλη.⁴ Κοινωνικοϊστορικά τοποθετείται η ύπαρξη της

4. Στο σχετικό κεφάλαιο αναφέρει ο Αριστοτέλης: «Σχετικά με τα ήθη, οι νέοι αισθάνονται σφοδρές επιθυμίες και μπορούν να εκπληρώσουν εκείνο που επιθυμούν. Από τις επιθυμίες

νεολαίας, ως σχετικά αυτόνομης κοινωνικής ομάδας, σε συνθήκες ζωής στα πλαίσια της πόλης-κράτους, όπου προβλεπόταν η συστηματική διαπαιδαγώγηση και εκπαίδευση των παιδιών και των νέων. Η τάση αυτή συνεχίστηκε στη ρωμαϊκή περίοδο και στο Μεσαίωνα για να ενταθεί από το 18ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Η χρησιμοποίηση του όρου «νέοι» γίνεται σήμερα χωρίς πάντα την ίδια σημασία. Έτσι υποδηλώνει ο όρος αυτός: μια φάση που αφορά την ηλικία σε μια περίοδο της ζωής του ανθρώπου, η οποία αρχίζει περίπου από το 13ο έτος· μια ομάδα ατόμων που έχουν την ίδια ηλικία περίπου από 13 μέχρι 25-30

πάλι που σχετίζονται με το σώμα, αισθάνονται κυρίως τις ερωτικές και δεν μπορούν να κυριαρχήσουν επάνω τους. Είναι ευμετάβλητοι και γρήγορα χορταίνονται με εκείνα που επιθυμούν και γι' αυτό, ενώ δοκιμάζουν σφοδρές επιθυμίες, πολύ γρήγορα αδιαφορούν... Έχουν ροπή προς την οργή, παραφέρονται εύκολα και ακολουθούν εκείνο που αποφάσισαν πάνω στο θυμό τους, χωρίς να μπορούν να συγκρατηθούν. Και τούτο επειδή από εγωισμό δε δέχονται την περιφρόνηση και αγανακτούν όταν νομίζουν πως αδικούνται. Αγαπούν τις τιμές κι ακόμα πιο πολύ τη νίκη· είναι ένα είδος υπεροχής. Αγαπούν αυτά τα δύο πιο πολύ παρά το χρήμα ή —καλύτερα— δεν τους ενδιαφέρει το χρήμα ολότελα, επειδή ακόμα δεν έχουν δοκιμάσει τι θα πει φτώχεια... Οι νέοι δεν έχουν κακές διαθέσεις. Είναι μάλλον καλοί, επειδή δεν είδαν ακόμη πολλά παραδείγματα διεφθαρμένων ανθρώπων. Είναι ευκολόπιστοι, επειδή ακόμα δεν τους έχουν εξαπατήσει συχνά. Είναι γεμάτοι ελπίδες κι αυτό συμβαίνει επειδή η φύση τους έχει προικίσει με κάποιο είδος θερμής, σαν εκείνη που νιώθουν αυτοί που έχουν πει πολύ κρασί. Αλλά η ιδιότητά τους αυτή οφείλεται και στο ότι δεν έχουν ακόμα δοκιμάσει πολλές αποτυχίες. Ζούνε κυρίως με την ελπίδα, επειδή η ελπίδα αφορά το μέλλον, ενώ η ανάνηψη το παρελθόν. Και για τους νέους το μέλλον είναι μεγάλο, ενώ το παρελθόν μικρό. Αλήθεια, στην αρχή της ύπαρξης δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ανάνηψη, ενώ όλες οι ελπίδες επιτρέπονται, και γι' αυτό το λόγο εύκολα εξαπατώνται, επειδή και εύκολα σχηματίζουν ελπίδες. Και επειδή βλέπουν προς την οργή και προς την ελπίδα, είναι γενναίοι επειδή η μια ιδιότητά τους συντελεί στο να μη φοβούνται, ενώ η άλλη τους δίνει θάρρος. Αλήθεια, κανένας δε φοβάται όταν είναι θυμωμένος, ενώ η ελπίδα της επιτυχίας μας κάνει θαρραλέους. Είναι ντροπαλοί, επειδή ξέρουν μόνο εκείνα που έχουν διδαχθεί σύμφωνα με τους νόμους και δεν υποθέτουν πως υπάρχουν κι άλλα ευχάριστα πράγματα. Είναι μεγαλόψυχοι, επειδή δεν τους ταπεινώσε ακόμα ο αγώνας της ζωής ούτε δοκίμασαν ανάγκες. Εξάλλου όποιος πιστεύει πως είναι άξιος μεγάλων πραγμάτων είναι και μεγαλόψυχος. Αυτό όμως το πιστεύουν όσοι έχουν πολλές ελπίδες. Προτιμούν να κάνουν ό,τι τους φαίνεται ωραίο παρά ό,τι τους συμφέρει, επειδή οι πράξεις τους υπαγορεύονται πιο πολύ από την καρδιά παρά από τον ψυχρό υπολογισμό, κι ενώ αυτός λογαριάζει το συμφέρον, η αρετή λογαριάζει το ωραίο. Οι νέοι αγαπούν τους φίλους και τους συντρόφους τους πιο πολύ παρά όσοι βρίσκονται σε μεγαλύτερη ηλικία και τούτο επειδή νιώθουν μεγάλη ευχαρίστηση να ζουν μαζί με τους άλλους κι ακόμα δεν έχουν αρχίσει να σχηματίζουν κρίσεις με βάση το συμφέρον τους για κανένα πράγμα, λοιπόν ούτε και για τους φίλους τους. Όλα τα σφάλματά τους προέρχονται από την υπερβολή επειδή οι νέοι δεν τηρούν το λόγο του Χίωνα (μηδέν άγαν). Αλήθεια, υπερβάλλουν σε όλα. Αγαπούν υπερβολικά, μισούν υπερβολικά και το ίδιο συμβαίνει και για όλες τις άλλες πράξεις τους. Πιστεύουν πως ξέρουν τα πάντα κι ανακατεύονται στα πάντα και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι υπερβολικοί. Αν συμβεί να διαπράξουν κάποιο αδίκημα, αυτό οφείλεται στην αυθάδεια και όχι σε κακία. Αισθάνονται εύκολα οίκτο, επειδή θεωρούν όλους τους ανθρώπους απλούς και ενάρετους. Αλήθεια, κρίνουν τους άλλους με τη δική τους αθώτητα και γι' αυτό πιστεύουν ότι κάτι που παθαίνει κάποιος άλλος, δεν αξίζει να το πάθει. Αγαπούν τα γέλια και γι' αυτό τους αρέσουν τα πειράγματα, όπου με ευγένεια στρέφονται κατά των άλλων» (Ηλιού Η., *ό.π.*, σ. 183-185).

χρονώ και χαρακτηρίζονται από συμπεριφορές που μπορούν να διαπιστωθούν εμπειρικά· μια φάση στη ζωή του ατόμου βιολογικά, αλλά και κοινωνικά και πολιτιστικά καθορισμένη, στην οποία το άτομο αποκτά τις προϋποθέσεις για αυτοκαθοριζόμενη δράση σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα· ένα σχετικά αυτόνομο πολιτιστικό (υπο)σύστημα στα πλαίσια της κοινωνίας.⁵

Οι παραπάνω σκέψεις έδειξαν πόσο αναγκαία είναι η δημιουργία μιας «τυπολογίας» των νέων προκειμένου να εξετάσει κανείς διάφορα προβλήματα, τα οποία παρ' όλη τη σχετική τους αυτονομία και δυναμική, βρίσκονται σε άμεση ή έμμεση σχέση με την κοινωνική θέση και ένταξη των νέων.

Είναι γεγονός ότι η δημιουργία μιας τυπολογίας των νέων προϋποθέτει μια συστηματική έρευνα, με σκοπό να βρεθούν κριτήρια κατάταξης και διαφοροποίησης τόσο στο αντικειμενικό όσο και στο υποκειμενικό επίπεδο.

Εντούτοις μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του θέματος μπορεί να γίνει στηριζόμενη σε αποδεδειγμένες διαπιστώσεις στον διεθνή χώρο, αλλά και στην Ελλάδα, σκοπεύοντας στον καθορισμό κριτηρίων διαφοροποίησης της νεολαίας, όπως π.χ. ηλικία, φύλο, κοινωνική προέλευση (ένταξη), επίπεδο και μορφή εκπαίδευσης, επάγγελμα, εργαζόμενος/άνεργος (άεργος), γεωγραφική προέλευση (ύπαιθρος/αστικό κέντρο), με την προϋπόθεση της ένταξης των παραπάνω μεμονωμένων πλευρών θεώρησης σε ένα συνολικό θεωρητικό πλαίσιο που να προβλέπει τις σχέσεις αλληλεξάρτησής τους.

Πάντως είναι γεγονός ότι δεν υπάρχει μια γενική θεωρία σχετικά με τους νέους, αλλά διάφορες θεωρίες, που η καθεμιά τονίζει μια ιδιαίτερη διάσταση του φαινομένου «νεολαία». Τα προβλήματα που προκαλούν και τις δυνατότητες που προσφέρουν οι διάφορες θεωρίες θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω αναζητώντας ένα θεωρητικό πλαίσιο που να ικανοποιεί τους σκοπούς της έρευνάς μας. Οι θεωρίες που θα συζητηθούν παρακάτω είναι οι εξής:

- η θεωρία των γενεών·
- η δομικο-λειτουργική θεωρία·
- η θεωρία της κοινωνικής δράσης, της συμβολικής αλληλόδρασης και εθνομεθοδολογίας·
- η μαρξιστική θεωρία.

2.1.2. Κοινωνιολογικές θεωρίες και θεωρίες για τη «νεολαία»

2.1.2.1. Η θεωρία των γενεών

Ένας από τους πρώτους κοινωνιολόγους που ασχολήθηκε με συστηματικό κοινωνιολογικό τρόπο με την έρευνα του κοινωνικού ρόλου της νεολαίας εί-

5. Βλ. σχετικά: Schaefers B., *Soziologie des Jugendalters*, Opladen 1982, σ. 11.

να ο Karl Mannheim. Στην έρευνά του «Το πρόβλημα της νεολαίας στη μοντέρνα κοινωνία» που δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του *Διάγνωση των καιρών μας*,⁶ ο Mannheim προσδιόρισε το πρόβλημα της νεολαίας από δύο σκοπιές: από συνολική κοινωνική σκοπιά (τι μπορεί να μας δώσει η νεολαία;) και από τη σκοπιά της νεολαίας (τι μπορεί να προσδοκά η νεολαία από μας;).⁷

Η συνολική κοινωνική σκοπιά που ξεκινούσε από το ερώτημα «Ποια η σημασία της νεολαίας για την κοινωνία;», είναι αυτή που απασχόλησε αποκλειστικά τις σκέψεις του Mannheim. Η σκοπιά αυτή έβλεπε τη νεολαία, από την αρχή, ως ένα μέρος της συνολικής κοινωνίας, ως λειτουργία στη ζωή της κοινωνικής ολότητας. Αυτό το ερώτημα οδηγεί σε μια ερμηνεία συνολικών σχέσεων και κατανοεί τη νεολαία σ' αυτή την περίπτωση ως έναν παράγοντα της δομής και της δυναμικής αυτής της κοινωνικής ολότητας.

Η γνωστική πρόθεση σκοπεύει κυρίως στη συνολική κοινωνία. Γι' αυτό και καταπιάνεται πολύ συχνά ερευνώντας το θέμα «νεολαία» με κοινωνικοπολιτικά στοιχεία.

Έτσι, ο Mannheim υποστηρίζει ότι η νεολαία ανήκει σ' εκείνες τις ανεξάντλητες εφεδρείες που διαθέτει κάθε κοινωνία και από την κινητοποίηση των οποίων εξαρτάται η ζωτικότητα της. Μόνο με τη βοήθεια της νεολαίας είναι δυνατό, στα πλαίσια μιας δυναμικής μοντέρνας κοινωνίας, να οδηγήσει η θέληση στην επίτευξη νέων πραγμάτων. Γι' αυτό, συνεχίζει ο Mannheim, πρέπει να κινητοποιηθεί η νεολαία και να συμπεριληφθεί σε μια ενότητα, έτσι ώστε να μετατραπεί σε πρόβλημα κοινωνικής στρατηγικής. Αυτή πρέπει να αποτελέσει την πρωτοπορία στην ανοικοδόμηση μιας αγωνιζόμενης δημοκρατίας. Αν δεχτούμε, λέει ο Mannheim, ότι η νεολαία πρέπει να αναλάβει το ρόλο του μπροστάρη, να γίνει πράγματι ο πρωταγωνιστής νέων πραγμάτων, τότε είναι απαραίτητη μια ενιαία πολιτική νεολαίας, η οποία θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει το συνολικό σύστημα εκπαίδευσης. Πέρα απ' αυτό θα πρέπει στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο να αποτελεί ουσία και περιεχόμενο ενός εθνικού νεολαιίστικου κινήματος: να εξαφανιστεί η ληθαργία, ως αποτέλεσμα απομόνωσης, ατομισμού και κατακερματισμού και στη θέση της να κινητοποιηθούν οι δυνάμεις της συλλογικότητας στην υπηρεσία ενός κοινωνικού ιδανικού.

Θέλοντας να προλάβει ο Mannheim την κατάχρηση των απόψεών του από ολοκληρωτικά καθεστώτα διευκρινίζει: ενώ το δικτατορικό κράτος καταχράστηκε αυτές τις δυνατότητες πρωταρχικής ομαδικής ζωής και τις χρησι-

6. Mannheim K., *Diagnosis of our time*, Λονδίνο 1943· γερμανικά: *Diagnose unserer Zeit*, Ζυρίχη 1951, σ. 50-79· σχετικά με τις απόψεις του Mannheim βλ. Schelsky H., *Die skeptische Generation*, Κολωνία 1957, σ. 24-29.

7. Η σκοπιά αυτή απασχόλησε τον Schelsky H., *ό.π.*

μοποίησε για να παραγάγει φανατική υποταγή και απόλυτη εξομίωση, η δημοκρατία θα χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις της ομαδικής ζωής για να δημιουργήσει προσωπικότητες που να μπορούν να συνεργάζονται στην ομάδα αλλά και να παραμένουν ατομικότητες που να μπορούν να αξιολογούν και να σκέφτονται αυτόνομα.

Ασκώντας κριτική κατά του Mannheim ο Schelsky,⁸ επειδή, όπως υποστηρίζει, περιορίστηκε μόνο στην κοινωνικοπολιτική σκοπιά του θέματος νεολαία, κάνοντας έτσι στην ουσία παρατηρήσεις που εμπίπτουν στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της αγωγής και της πολιτικής κοινωνιολογίας, ασχολείται ο ίδιος με την άλλη σκοπιά του προβλήματος: ποια η σημασία της κοινωνίας για τη νεολαία;

Το ερώτημα αυτό εκφράζει την κοινωνιολογική θεώρηση του θέματος των σχέσεων μεταξύ κοινωνίας και νεολαίας από τη σκοπιά της νεολαίας. Η κοινωνιολογική αυτή θεώρηση βλέπει καταρχήν τη νεολαία ως κάτι το σχετικώς αυτόνομο, ως μια μορφή συμπεριφοράς της οποίας τον κοινωνικό προσδιορισμό και σχηματισμό προτίθεται κυρίως να ερευνήσει. Αυτό συμβαίνει με το να χρησιμοποιεί για εξήγηση της συμπεριφοράς της νεολαίας κοινωνικές συνθήκες και γεγονότα ως προσδιοριστικούς παράγοντες. Σε σχέση με τη συνολική κοινωνική θεώρηση, η κοινωνιολογική θεώρηση του Schelsky είναι πιο αποσπασματική και περιορισμένη και αναφέρεται στο σχετικώς απομονωμένο αντικείμενο «νεολαία», δημιουργώντας έτσι την αυτονομία μιας κοινωνικοεπιστημονικής επιμέρους επιστήμης, της «κοινωνιολογίας της νεολαίας».⁹

Παρ' όλη την κριτική που ασκεί ο Schelsky στη συνολική κοινωνική θεώρηση του Mannheim σχετικά με τη νεολαία, παραδέχεται ότι και οι δύο κοινωνιολογικές θεωρήσεις είναι επιστημονικά δικαιολογημένες, αφού συγκλίνουν και εξαρτώνται μεταξύ τους: για να εξηγήσει κανείς τη σημασία της νεολαίας για τη ζωή της συνολικής κοινωνίας είναι απαραίτητη μια περιγραφική-διαπιστωτική ανάλυση της πραγματικής συμπεριφοράς της νεολαίας ή μιας ορισμένης γενιάς νέων, όπως και αντίθετα δεν είναι δυνατό να αναλύσει κανείς κοινωνιολογικά τη συμπεριφορά της νεολαίας αυτής καθ' εαυτήν, χωρίς να γνωρίζει ποια είναι η λειτουργία της νεολαίας στα πλαίσια της εκάστοτε κοινωνίας ή ποιο ρόλο αποδίδει η κοινωνία στη νεολαία.¹⁰

Αν και ο Karl Mannheim και ο Schelsky εξέτασαν το πρόβλημα της νεολαίας από διαφορετική σκοπιά, εντούτοις έχουν κάτι κοινό: την προσπάθεια να εξετάσουν τη σχέση μεταξύ των γενεών και τις κοινωνικές και πολιτιστι-

8. Schelsky H., *ό.π.*,

9. Schelsky H., *ό.π.*, σ. 25.

10. Schelsky H., *ό.π.*, σ. 27.

κές συνθήκες υπό τις οποίες μεταβάλλεται αυτή η σχέση, κάποτε έντονα συγκρουσιακά και κάποτε λιγότερο.

Ειδικότερα ο Schelsky, στην ανάλυση της «αμφιβάλλουσας νεολαίας», έκανε τη διαπίστωση ότι οι κοινωνικές και πνευματικές βάσεις της σύγκρουσης των γενεών έχουν μειωθεί στη σημερινή κοινωνία. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε γιατί, όπως υποστηρίζει, το φαινόμενο της πρωτοπορίας της νεολαίας, που παρατηρείται από την εποχή του διαφωτισμού και της επικράτησης της αστικής κοινωνίας, αρχίζει να μειώνεται με την αύξηση της αισιοδοξίας για πρόοδο στα πλαίσια της δεδομένης κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω παρατηρείται, κατά τον Schelsky, μείωση του αισθήματος υπεροχής των νέων ως προς τους ενηλικούς και ακόμα, λόγω των συνθηκών ζωής στα πλαίσια του επιστημονικοτεχνικού πολιτισμού, σύγκλιση των οριζόντων εμπειρίας και βιωμάτων της νέας γενιάς και της γενιάς των ενηλίκων. Και τα δύο αυτά γεγονότα μειώνουν τη σύγκρουση μεταξύ των γενεών.¹¹

Είναι βέβαια γνωστό ότι οι διαπιστώσεις αυτές του Schelsky που έκανε το 1957, ανατράπηκαν στη δεκαετία του '60, μετά από τις γνωστές κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις όπου πρωτοστάτησαν οι νέοι προβάλλοντας κυρίως την αντίθεσή τους στο πρότυπο της κοινωνίας που προωθούνταν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και διαμέσου ψυχροπολεμικών μεθόδων και του νεοαποικιοκρατισμού.

Είναι γεγονός ότι, παρ' όλες τις διαφορές μεταξύ των θεωριών των γενεών, αυτό που τις χαρακτηρίζει γενικά είναι η προσπάθειά τους να εξηγήσουν την ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη διαμέσου του κατακερματισμού των ιστορικών εποχών, σε εποχές γενεών και συγκρούσεις γενεών, συμβάλλοντας έτσι στη συσκότιση των ιστορικοκοινωνικών αντιθέσεων και του ταξικού τους χαρακτήρα. Σε τελευταία ανάλυση μετατρέπονται έτσι όλες οι ταξικές αντιθέσεις σε αντιθέσεις μεταξύ των γενεών.

2.1.2.2. Η δομικολειτουργική θεωρία

Ο δομικολειτουργισμός, έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον Talcott Parsons, συνδυάζει γνωστές δομικολειτουργιστικές θεωρίες (π.χ. πολιτιστική ανθρωπολογία) με τη θεωρία των συστημάτων και με γενικές θεωρίες δράσης. Το ενδιαφέρον του στρέφεται γύρω από τις συνθήκες σχηματισμού και διατήρησης δομών κοινωνικών συστημάτων. Η διατήρηση των δομών επιτυγχάνεται κυρίως μέσα από δύο διαδικασίες: *εσωτερίκευση* κοινών αξιών και κανόνων, ηθών και εθίμων από τα μέλη του κοινωνικού συστήματος και *θεσμοποίηση*

11. Schelsky H., *ό.π.*, σ. 133.

ση/θεσμοθέτηση προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικών ρόλων.

Ξεκινώντας απ' αυτή τη θεωρία, ο Eisenstadt προσπάθησε να αναπτύξει τη θεωρία του για τη νεολαία. Ο Eisenstadt βλέπει ότι ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα που πρέπει να εκπληρώσει η κοινωνία και κάθε κοινωνικό σύστημα είναι η εξασφάλιση της συνέχειας της δομής του, των κανόνων, αξιών κ.λπ., και αυτό παρ' όλη τη διαφοροποίηση που προέρχεται μέσα από τους θανάτους και τις γεννήσεις. Όλοι οι κοινωνικοί ρόλοι θα πρέπει να παίρνουν υπόψη τους αυτή την ανάγκη. Στη διαδικασία κοινωνικοποίησης πρέπει να υπάρχει εναρμόνιση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού συστήματος. Η εξασφάλιση του πολιτιστικού επιπέδου και της δεδομένης δομής γίνεται σήμερα στις μοντέρνες κοινωνίες κατά τον καλύτερο τρόπο μέσα από ομοιογενείς ως προς την ηλικία ομάδες, τις ομάδες συνομηλίκων. Ο Eisenstadt υποστηρίζει ότι η απόκλιση μεταξύ της πρωτογενούς και δευτερογενούς κοινωνικοποίησης αποκαθίσταται μέσα από τις ομάδες συνομηλίκων (των peers). Σύμφωνα με τη λειτουργιστική του θεωρία οι ομάδες συνομηλίκων νέων που δημιουργούνται μ' αυτό τον τρόπο γίνονται λειτουργικές: αυτές σκοπό τους έχουν να διαμεσολαβούν μεταξύ οικογένειας, κοινωνίας, συγγένειας, γειτονιάς, επαγγέλματος κ.λπ.¹²

Εκτός από την παραπάνω ενσωματωτική λειτουργία των ομάδων συνομηλίκων νέων, ο Eisenstadt βλέπει ότι υπάρχουν και απο-ενσωματωτικές ομάδες συνομηλίκων νέων.¹³ Σ' αυτές υπάρχει μια μεγάλη απόκλιση μεταξύ των προσδοκιών και των επιδιώξεων της ομάδας νέων και των μελών της, από τη μια πλευρά, και των προσδοκιών που απευθύνονται σε αυτούς από τους ενήλικους, από την άλλη πλευρά.¹⁴

Το γεγονός ότι ο Eisenstadt παραδέχεται την ύπαρξη απο-ενσωματωτικών ομάδων συνομηλίκων νέων ισχυροποιεί την άποψη αυτών που, ασκώντας του κριτική, υποστηρίζουν ότι η δομικολειτουργιστική του θεωρία δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την κοινωνική αλλαγή, αφού δεν μπορεί να συλλάβει την απόκλιση, τη διαφοροποίηση, ως στοιχείο του κοινωνικού μετασχηματισμού, μια που στο επίκεντρο της θεωρίας του βρίσκεται η διατήρηση της δομής και οι απαραίτητες γι' αυτό λειτουργίες.¹⁵

2.1.2.3. Η θεωρία της κοινωνικής δράσης, της συμβολικής αλληλόδρασης και της εθνομεθοδολογίας

Σ' αυτή την κατηγορία θεωριών εντάσσονται θεωρίες που ερευνούν τη δομή

12. Eisenstadt S.N., *Von Generation zu Generation. Altersgruppen und Sozialstruktur*, Μόναχο 1966, σ. 17-45.

13. Eisenstadt S.N., *ό.π.*, σ. 318 κ.ε.

14. Eisenstadt S.N., *ό.π.*, σ. 333.

15. Βλ. επίσης: Schäfers B., *ό.π.*, σ. 33.

μεμονωμένων δράσεων και καταστάσεων δράσης, ξεκινώντας έτσι από το άτομο. Σ' αυτές τις θεωρίες ανήκουν οι εξής:

— η «κλασική» κοινωνιολογική θεωρία της δράσης που αναπτύχθηκε κυρίως από τον Talcott Parsons (ο οποίος βασίστηκε στον Max Weber, τον Emile Durkheim κ.ά.),

— οι θεωρίες των ρόλων που αναπτύχθηκαν σε σχέση με τη γενική θεωρία δράσης και τη θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης,

— οι θεωρίες αλληλόδρασης: συμβολική αλληλόδραση, εθνομεθοδολογία και το λεγόμενο ερμηνευτικό παράδειγμα (αυτές οι θεωρίες έχουν μια σημαντική ρίζα στη φαινομενολογία και θεματοποιούν κατά διαφορετικό τρόπο την προβληματική του «σχηματισμού της πραγματικότητας»),

— οι θεωρίες των ομάδων, οι οποίες έχουν ως σημείο εκκίνησης την άποψη ότι κοινωνική δράση συμβαίνει κυρίως σε μικρές ομάδες και ότι η κοινωνική πραγματικότητα του μεμονωμένου ατόμου είναι κυρίως πραγματικότητα ομάδας.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των θεωριών είναι η παραδοχή ότι το «κοινωνικό» ανάγεται σε μεμονωμένες συγκεκριμένες δράσεις και ότι αυτές οι δράσεις γίνονται σε συγκεκριμένες, τις περισσότερες φορές «τυπικές», καταστάσεις. Ένα μεγάλο μέρος αυτής της κοινωνικής δράσης περιλαμβάνει τις «δομημένες» σχέσεις δύο προσώπων και τις πολυάριθμες επαφές των ομάδων (οικογένεια, θέση εργασίας, παρέα, ομάδες παιγνιδιού, κλίκες κ.ά.). Τα δρώνα άτομα, οι ικανότερες δράσεις τους, τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντά τους κ.λπ. είναι μέρος αυτής της κατάστασης.

Τη νεολαία μπορεί κανείς μετά απ' αυτά να την εννοήσει σε κατηγορίες ειδικών δράσεων, καταστάσεων δράσης, κινήτρων και αξιολογικών στάσεων. Για την κοινωνική δράση ισχύει γενικά ότι προσανατολίζεται σε αξίες και κανόνες και είναι δομημένη με τις προσδοκίες των άλλων μέσα από κοινωνικούς ρόλους. Έτσι χαρακτηρίζεται η «τυπική» δράση των νέων με το να μην προσαρμόζεται πάντα στο παραπάνω γενικό σχήμα.

Για τη διαφοροποίηση των γενικών σχημάτων δράσης και των τυπικών δράσεων των νέων υπάρχουν οι εξής λόγοι:

— η νεολαία παρουσιάζει έλλειψη κατάλληλων ικανοτήτων δράσης,

— για τη νεολαία δεν υπάρχουν σαφείς προδιαγραφές ρόλων ούτε στην οικογένεια ούτε στο σχολείο ούτε στο χώρο εργασίας ούτε στη δημοσιότητα,

— η νεολαία θέλει συνειδητά να ξεφύγει από τη «σχηματική» της κοινωνικής δράσης: τους συμβιβασμούς, τα ήθη και έθιμα· γι' αυτό αποκτούν μεγάλη σημασία οι ομάδες συνομηλίκων τους έναντι των κυρίαρχων ομάδων ενηλίκων και θεσμών. Μόνο στα πλαίσια των ομάδων συνομηλίκων των νέων υπάρχει δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού των ρόλων τους, δημιουργεί-

ται ένας χώρος ταύτισης, για τον οποίο οι ίδιοι οι νέοι έχουν την αρμοδιότητα και την εξουσία (καθ)ορισμού του.¹⁶

Η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης και η εθνομεθοδολογία διευρύνουν το πεδίο της δομικολειτουργικής θεωρίας της δράσης. Έτσι υποστηρίζουν ότι η «επιτυχία» της κοινωνικής δράσης εξαρτάται από το πώς ακριβώς τα άτομα μπορούν να κατανοούν την κοινωνική κατάσταση και να ερμηνεύουν και να χειρίζονται το διαφοροποιημένο σύστημα συμβόλων του ανθρώπινου κόσμου ζωής.

Ενώ οι νέοι είναι από τη μια πλευρά πολύ ευαίσθητοι, σχετικά με τη σπουδαιότητα και την αναλογία των συστημάτων συμβόλων, και τη χρησιμοποίησή τους από τους ενήλικους, διαθέτουν από την άλλη μεριά μόνο περιορισμένες αρμοδιότητες-ικανότητες δράσης και πρότυπα εκτίμησης της πολυσύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας. Η κατάσταση αυτή βέβαια εντείνεται, αφού οι νέοι ποικιλότροπα δεν είναι πρόθυμοι να πάρουν τις αρμοδιότητες-ικανότητες και τα πρότυπα εκτίμησης των ενηλίκων.¹⁷

Οι προσανατολισμοί δράσης της νεολαίας και των ενηλίκων βρίσκονται σε μια συνεχή σύγκρουση και λόγω του ότι ο «τυπικός ενήλικος» κατατάσσει γεγονότα και καταστάσεις δράσης σε μια δική του συνολική αλληλεξάρτηση, ενώ ο νέος συμπεριφέρεται μάλλον σύμφωνα με το εθνομεθοδολογικό παράδειγμα, κατά το οποίο τα πρότυπα δράσης και τα σύμβολα υφίστανται μια διαρκή μεταβολή ως προς τη σημασία τους. Έτσι, οι επανекτιμήσεις συγκεκριμένων σημασιών από τους νέους είναι χαρακτηριστικές και προσδοκώμενες. Η νεολαία δημιουργεί έναν δικό της συσχετισμό δράσης με δικές της σημασίες και πρότυπα συμβόλων.¹⁸

Χωρίς να θέλει κανείς να αρνηθεί τη θετική συμβολή των παραπάνω θεωριών στη διερεύνηση μερικών ειδικών περιπτώσεων και επιμέρους προβλημάτων, πρέπει εδώ να επισημάνουμε με σαφήνεια ότι η προσπάθεια αυτή, στο βαθμό μάλιστα που γίνεται ανεξάρτητα από τη θεώρηση και ένταξη του προβλήματος «νεολαία» στο συνολικό πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, καταντά να εμπλέκεται στο πολυδαίδαλο των φαινομένων, καταφέροντας στην καλύτερη περίπτωση να πραγματοποιεί μια λεπτομερή περιγραφή, η οποία όμως χωρίς την ένταξή της στο πλαίσιο των κοινωνικών αντιθέσεων γίνεται φορέας ιδεολογικής σύγχυσης και αναπαραγωγής των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και συμφερόντων. Η περιγραφή και διαπίστωση των υποκειμε-

16. Bohnsack R., *Handlungskompetenz und Jugendkriminalität*, Neuwied/Beolino 1973· βλ. επίσης: Tenbruck F.H., *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, Freiburg 1962, 63, 67, 171.

17. Schaeffers B., *ό.π.*, σ. 39-40.

18. Griesse H.M., *Sozialwissenschaftliche Jugendtheorien. Eine Einführung*, Weinheim/Basiléia 1977, σ. 126.

νικών αντιλήψεων και στάσεων χωρίς τη σύνδεσή τους με τις συγκεκριμένες αντικειμενικές σχέσεις, από τις οποίες σε τελευταία ανάλυση —και διαμέσου της αντιπαράθεσης και βίωσής τους από τα δρώοντα υποκείμενα— προέρχονται, είναι μια ιδεαλιστική-θετικιστική αντίληψη που οδηγεί στην αναπαραγωγή της κρατούσας τάξης πραγμάτων.

2.1.2.4. Η μαρξιστική θεωρία

Ενώ η μαρξιστική θεωρία για τη νεολαία¹⁹ ανάγεται στους ιδρυτές του ιστορικού υλισμού Karl Marx και Friedrich Engels, είναι γεγονός ότι αυτοί δεν επεξεργάστηκαν καμιά θεωρία για τη νεολαία εκτός από την αναφορά που έκαναν σ' αυτή σε διάφορες περιπτώσεις.

Έτσι γράφουν οι παραπάνω συγγραφείς στη *Γερμανική ιδεολογία*: «Η ιστορία δεν είναι τίποτε άλλο από τη διαδοχή των μεμονωμένων γενεών, η καθεμιά από τις οποίες εκμεταλλεύεται τα επιπρόσθετα δημιουργούμενα από όλες τις περασμένες υλικά, κεφάλαια και παραγωγικές δυνάμεις, γι' αυτό λοιπόν από τη μια πλευρά συνεχίζει την περασμένη δραστηριότητα υπό εντελώς αλλαγμένες συνθήκες και από την άλλη πλευρά διαφοροποιεί τις παλιές συνθήκες με μια εντελώς αλλαγμένη δραστηριότητα...».²⁰

Κάθε γενιά που ενηλικιώνεται είναι υποχρεωμένη να συνδέσει και να ξεκινήσει με δεδομένο αυτό που οι προηγούμενες γενιές δημιούργησαν. Κατά τη μαρξιστική θεωρία, η νομοτέλεια της διαδοχής των γενεών πραγματοποιείται σε δύο μεταξύ τους άρρηκτα δεμένες κατευθύνσεις: α) η νέα γενιά βλέπει αυτά που δημιούργησαν οι προηγούμενες γενιές από τη σκοπιά της εποχής της και των εμπειριών και των βιωμάτων της και β) επιχειρεί να εκπληρώσει τα καθήκοντά της με τη γνώση της εποχής της, οδηγώντας έτσι το μέχρι εκείνη τη στιγμή πραγματοποιημένο σε ένα ανώτερο επίπεδο. Αυτό που για τους ενηλικίους ήταν το αποτέλεσμα του αγώνα και της εργασίας τους, γίνεται για τους ενηλικιωνόμενους προϋπόθεση και αρχή. Μ' αυτή την έννοια η κάθε γενιά κάνει μια νέα αρχή και επιδιώκει σκοπούς που υπερβαίνουν αυτό που ήδη υπάρχει. Η ύπαρξη αντίθετων κοινωνικών τάξεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες οδηγεί στο φαινόμενο: οι κυρίαρχες αστικές τάξεις που στρέφονται κατά των κοινωνικών αλλαγών που θα έθεταν σε κίνδυνο την κυριαρχία τους, εξωθούν τη δύναμη των νέων στο κενό ή προσπαθούν να τους κερδίσουν για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της επικυριαρχίας τους· από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικές τάξεις της προόδου αγωνίζονται

19. Βλ. σχετικά για τα παρακάτω: *Woerterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*, Ανατολικό Βερολίνο 1977, σ. 205-206 και 321-324.

20. Marx K., Engels F., *Deutsche Ideologie*, MEW τ. 3, 1983, σ. 45.

να προσανατολίσουν τη θέληση των νέων για αλλαγή προς την κατεύθυνση των προσπαθειών κοινωνικού μετασχηματισμού.

Ως κοινωνική ομάδα η νεολαία —με τις βιοψυχικές και χαρακτηρολογικές ιδιαιτερότητές της, όπως ικανότητα γρήγορου ενθουσιασμού, περιέργεια για γνώση, θάρρος, τάση για θυσίες, δημιουργική φαντασία κ.λπ., αλλά και λόγω έλλειψης εμπειρίας, τάση για αυθόρμητη δράση, ανυπομονησία κ.λπ.— είναι ουσιαστικά καθορισμένη από τους νόμους εξέλιξης της κοινωνίας, τμήμα της οποίας αποτελεί. Έτσι, η ταξική δομή της κάθε κοινωνίας προκαλεί την κοινωνική διαφοροποίηση της νεολαίας. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες φανερώνονται κυρίως διαφορές μεταξύ των εργατών-νέων, των γεωργών-νέων, των διανοομένων-νέων και των αστών-νέων.

Τα όρια της ηλικίας της νεολαίας επηρεάζονται επίσης από τις κοινωνικές συνθήκες εξέλιξης, στις οποίες εμπεριέχονται και οι εθνικές παραδόσεις και ιδιαιτερότητες. Αυτό σημαίνει πως η κάθε κοινωνία καθορίζει τότε θα γίνει κοινωνικά η μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Είναι γεγονός ότι η διαδικασία της μάθησης και κοινωνικοποίησης έχει τεράστια σημασία για τους νέους, όσον αφορά το σχηματισμό της κοσμοαντίληψής τους και διαμέσου αυτής και μιας σειράς σοβαρών για τον νέο αποφάσεων (όπως εκπαίδευση, επάγγελμα, γάμος, πολιτική ένταξη κ.λπ.). Αυτές όμως οι διαδικασίες και το περιεχόμενό τους, όπου κι αν γίνονται (οικογένεια, σχολείο, χώρος παραγωγής) καθορίζονται ουσιαστικά από τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις.

Η μαρξιστική αντίληψη απορρίπτει τις δύο ακραίες αντιλήψεις για τη νεολαία που υποστηρίζουν: η μία την απόλυτη κοινωνική διαφοροποίηση της νεολαίας, παραγνωρίζοντας την ύπαρξή της ως σχετικά ενοποιημένης ομάδας, και η άλλη την απόλυτη αυτονομία της στα πλαίσια της ταξικής δομής της κοινωνίας, περιβάλλοντάς τη με το μύθο της κοινωνικής αυτονομίας.

Αντί γι' αυτό δέχεται ότι η νεολαία είναι μια σχετικά αυτόνομη κοινωνική ομάδα στα πλαίσια της κοινωνίας, η οποία εμπεριέχει στο σύνολό της— και στην περίπτωση ακόμα που υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των διαφόρων ομάδων της νεολαίας— δημιουργικές και κοινωνικομετασχηματιστικές δυνατότητες.

Η δεδομένη κοινωνική διαφοροποίηση στα πλαίσια της ίδιας της νεολαίας καθιστά την ανάλυση της ταξικής της δομής και διαφοροποίησης απαραίτητη για να διαπιστωθούν οι ταξικά καθορισμένες διαφοροποιήσεις των διαφόρων στρωμάτων της νεολαίας ως προς τους τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς.

Ενώ οι παραπάνω σκέψεις αποτελούν γενικές διαπιστώσεις για τη νεολαία στα πλαίσια της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας, δύο γερμανοί κοινω-

νιολόγοι, οι Helmut Lessing και Manfred Liebel, επεξεργάστηκαν μια μαρξιστική θεωρία της νεολαίας ως πρόταση για συγκεκριμένη έρευνα.²¹

Οι δύο συγγραφείς ξεκινούν τις σκέψεις τους με τη διαπίστωση ότι οι αστικές θεωρίες για τη νεολαία εμπεριέχουν μια πλάνη σχετικά με τη νεολαία, αφού τη θεωρούν ένα κοινωνικό γεγονός που εκφράζει ουσιαστικές βασικές διαδικασίες της κοινωνίας, χωρίς να προσπαθούν έτσι να αποκαλύψουν ούτε τις ιδιαίτερες ιστορικές κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούν το φαινόμενο νεολαία ούτε τις αναπαραγόμενες ταξικές σχέσεις που επικρατούν στη βάση της νεότητας.

Οι αστικές θεωρίες για τη νεολαία δεν επιτρέπουν καμιά πληροφορία για τις κοινωνικές λειτουργίες που συγκεκριμενοποιούνται σ' αυτή τη φάση της ηλικίας και την κοινωνική θέση που τελικά θα αναλάβει ο ενηλικιωμένος. Μια τέτοια πληροφορία μπορούμε να κερδίσουμε μόνο όταν δεν θεωρήσουμε τη «νεολαία» κάτι που υπάρχει αυτό καθαυτό, αλλά γενική έκφραση της νομοτέλειας, κατά την οποία ορισμένες μορφές ένταξης της νεολαίας στην κοινωνική τάξη πραγμάτων καθορίζονται ακριβώς από αυτήν (την κοινωνική τάξη πραγμάτων). Σ' αυτό που οι Lessing και Liebel ονομάζουν νεολαία εκφράζονται κατά την άποψή τους πάντα κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες στα πλαίσια της διαδικασίας ένταξης των νέων σε μια συγκεκριμένη κοινωνία αποκτούν ταξικά διαφοροποιημένο κοινωνικό περιεχόμενο. Η νεολαία στην ταξική κοινωνία δεν υπάρχει πέρα και έξω από τις κοινωνικές τάξεις, αλλά αποτελεί πάντα ένα μέρος μιας από τις υπάρχουσες κοινωνικές τάξεις.

Ο όρος «νεολαία» δεν χαρακτηρίζει ένα «κοινωνικό καθεστώς» που υπάρχει ανεξάρτητα από την ταξική θέση, αλλά πρέπει να κατανοηθεί ως κοινωνικό δεδομένο της κοινωνικής ύπαρξης, το οποίο βρίσκεται σε συσχέτιση με την ηλικία και χαρακτηρίζει επιπρόσθετα την κοινωνική θέση του ενηλικιωμένου. Αυτό το κοινωνικό δεδομένο παίρνει για τον ενηλικιωμένο πραγματική σημασία μόνο σε σχέση με τη θέση του στο σύστημα των ταξικών σχέσεων, οι οποίες σε τελευταία ανάλυση αποφασίζουν για την ύπαρξή του. Η φάση νεότητας καθορίζεται, ως προς τη συγκεκριμένη πορεία της και τις επιδράσεις της στη συνείδηση και συμπεριφορά, από την ταξική θέση και κατάσταση του ενηλικιωμένου. Οι παραπάνω απόψεις δεν σημαίνουν βέβαια ότι θα έπρεπε κανείς να εγκαταλείψει τον όρο «νεολαία» στα πλαίσια μιας επιστημονικής ανάλυσης, αλλά απλά ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιείται

---

21. Βλ. σχετικά: Lessing H., Liebel M., *Jugend in der Klassengesellschaft. Marxistische Jugendforschung und antikapitalistische Jugendarbeit*, Μόναχο 1974· Lessing H., Liebel M., «Probleme der Begriffsbildung und der Methodologie in der empirischen Jugendforschung», στο *Jugendwerk der Deutschen Shell* (επιμ.), *Jugend zwischen 13 und 24-Vergleich über 20 Jahre*. Bd. 1: Vorstudie 1975, σ. 40-66. Σ' αυτή τη δεύτερη εργασία αναφέρονται οι παρακάτω αναφορές στη θεωρία των Lessing και Liebel.

ως ένα γενικότερο κοινωνικό δεδομένο που εκφράζει αυτό καθαυτό «ουσιαστικές βασικές διαδικασίες της κοινωνίας».²² Πολύ περισσότερο κατανοείται το «φαινόμενο νεολαία» από τους Lessing και Liebel ως ένα φαινόμενο που εμπεριέχει το ίδιο αντιθετικές ιστορικές μεταβλητές και κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από αντιθέσεις.

Η μορφή και η λειτουργία αυτού που ονομάζεται νεολαία είναι βασικά προσδιορισμένες από το κοινωνικό πλέγμα στα πλαίσια του οποίου διαμορφώνεται το φαινόμενο νεολαία.

Δεν τροποποιείται και δεν διαφοροποιείται ταξικά και διαστρωματικά μια εκ των προτέρων δεδομένη και ενυπάρχουσα στο φαινόμενο νεολαία ανεξάρτητα από χώρο και χρόνο δομή, αλλά κοινωνικές, δηλαδή ιστορικά μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις παράγουν αυτή τη δομή στην ιστορική της ιδιαιτερότητα.

Αυτό σημαίνει πως μια θεωρία που θέλει να συλλάβει το κοινωνικό φαινόμενο νεολαία θα πρέπει να εμπεριέχει τις μορφοποιητικές και αναπαραγωγικές διαδικασίες που το καθορίζουν και εξασφαλίζουν τη σύνδεση και εξάρτηση των διαδικασιών αυτών με την κοινωνική ολότητα.

Εάν η θεωρία αυτή δεν συμπεριλαμβάνει από την αρχή όλα τα κοινωνικά και ιστορικά μεταβαλλόμενα στοιχεία, περιορίζεται αναγκαστικά ο όρος «νεολαία» υπερβολικά, αλλά και διαστρεβλώνεται ιδεολογικά η κοινωνική πραγματικότητα. Στο αποτέλεσμα αυτό οδηγούν θεωρίες που κάνουν αφαίρεση από τις ιστορικά ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις και προσδίδουν στο αντικείμενο έρευνας μια αυτόνομη και ανεξάρτητη απ' αυτές τις σχέσεις ισχύ, διεκδικώντας μάλιστα τη λεγόμενη «επιστημονική ουδετερότητα».

Το επιχείρημα του κινδύνου της υπερβολικής γενικότητας αντικρούουν οι Lessing και Liebel λέγοντας ότι αυτό που έχει σημασία είναι μια θεωρία να συλλάβει πράγματι διαμέσου κατάλληλων κριτηρίων και κατηγοριών, τις «ουσιαστικές βασικές διαδικασίες της κοινωνίας». Πρακτική απάντηση, κατά την άποψή τους, στο θέμα της έρευνας της νεολαίας έδωσε εδώ και 69 χρόνια ο Siegfried Bernfeld²³ που, στην προσπάθειά του να βρει ένα σχέδιο για τη θέση της νεολαίας στην κοινωνία, υποδεικνύει την ανάγκη να ξεκινήσει κανείς την ανάλυσή του από τη διαδικασία και τον ιστορικό καθορισμό της μορφής της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, τις πραγματικές σχέσεις της κοινωνίας στις οποίες εντάσσεται η νεολαία.

Καθοριστικό στοιχείο της συνολικής κατάστασης της νεολαίας είναι κατά τον Bernfeld η *οικονομική της δραστηριότητα* με όσες διαφοροποιήσεις εμ-

22. Neidhardt F., «Einige Anmerkungen zur Mannheimer Diskussion», στο *Deutsche Jugend*, 21. Jg. 1973, Heft 4, σ. 178.

23. Bernfeld S., «Ein Institut für Psychologie und Soziologie der Jugend (1917)» στο Bernfeld S., *Antiautoritäre Erziehung und Psychoanalyse*, Bd. 3, Φραγκφούρτη 1970.

περιέχει. Η θέση της νεολαίας, υποστηρίζει ο Bernfeld, είναι βασικά προσδιορισμένη «από το αν αυτή είναι αναγκασμένη νωρίς ή αργά, ολοκληρωτικά ή περιστασιακά, να είναι οικονομικά ενεργή για να εξασφαλίζει τα απαραίτητα για τη ζωή. Είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί εάν τα απαραίτητα για τη ζωή της νεολαίας προέρχονται από μια ομάδα στα πλαίσια της κοινωνίας, π.χ. την οικογένεια, ή από το κράτος, δηλαδή το ποιον επιβαρύνει τελικά το επιπλέον εισόδημα από την εργασία, το οποίο πρέπει να διαθέσει η κοινωνία για τη συντήρηση της νεολαίας και σε ποιο βαθμό αυτό επιβαρύνει την ίδια τη νεολαία. Αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να απαντηθούν συγκριτικά: ποιας μορφής εργασίας κάνουν οι νέοι, πώς κατανέμεται αυτή κατά ηλικία και τάξη, ποια είναι η σχέση της με την εργασία των ενηλίκων».²⁴

Η κοινωνική παραγωγή αποτελεί, ανεξάρτητα από ηλικία, την απαραίτητη βάση για την εγγύηση και το περιεχόμενο της ανθρώπινης ύπαρξης. «Έτσι όπως εξωτερικεύονται τα άτομα, έτσι είναι. Το τι λοιπόν είναι αυτά συμπίπτει με την παραγωγή τους, τόσο με το τι παράγουν, όσο και με το πώς παράγουν. Το τι είναι λοιπόν τα άτομα, αυτό εξαρτάται από τις υλικές συνθήκες της παραγωγής τους».²⁵ Αυτό έχει συνέπεια για τους ενηλικιωμένους να είναι ανίκανοι για την «αυτόνομη» αναπαραγωγή της ύπαρξής τους και το ελεύθερο ξεδίπλωμα των παραγωγικών τους ικανοτήτων, όσο δεν ασκούν οικονομική δραστηριότητα, και αυτό ανεξάρτητα από το αν τους λείπουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις ή εμποδίζονται για άλλους λόγους. Έτσι περιέρονται πάντως σε μια πρόσθετη εξάρτηση από πρόσωπα ή/και θεσμούς, οι οποίοι τους διαθέτουν τα απαραίτητα για τη ζωή τους.

Το γεγονός ότι η απόφαση για τη χρονική στιγμή της συμμετοχής του ενηλικιωμένου στην παραγωγική διαδικασία δεν εξαρτάται ούτε αποκλειστικά ούτε άμεσα από τη βιολογική ανάπτυξη του ατόμου, αλλά από συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες στα πλαίσια οργανωμένων μηχανισμών προετοιμασίας και κατανομής στην παραγωγική διαδικασία, φανερώνει την εξάρτηση της νεολαίας, της κοινωνικής της θέσης, της ύπαρξής της γενικότερα, από την κοινωνία στην οποία εντάσσεται.

Έναν αποφασιστικό ρόλο στις παραπάνω διαδικασίες παίζει σήμερα το εκπαιδευτικό σύστημα.

Για τις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκπαιδευτικές διαδικασίες και η διαδικασία ειδικεύσης της εργατικής δύναμης γίνονται συνήθως χωριστά από την παραγωγή. Μια άλλη καπιταλιστική ιδιαιτερότητα είναι το γεγονός ότι το είδος της παρεχόμενης ειδικεύσης, η διάρκεια της διαδικασίας ειδικεύσης, καθώς και η κατανομή των διαφόρων ειδικότη-

24. Bernfeld S., *ό.π.*, τ. 3, σ. 121 κ.ε.

25. Marx K., Engels F., *Die deutsche Ideologie*, *ό.π.*, σ. 21.

των στα διάφορα άτομα δεν επιτυγχάνονται σύμφωνα με το αν τα άτομα κατέχουν αυτόνομα τις διαδικασίες της φύσης και με το κατά πόσον η συγκεκριμένη ειδικευση μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη δυνατή ανάπτυξη και εξέλιξη των ικανοτήτων του ατόμου, αλλά υπόκεινται στο συγκεκριμένο ενδιαφέρον «αξιοποίησης» του κεφαλαίου (το οποίο για την «ανάπτυξή» του έχει ανάγκη από την «καλύτερη δυνατή» εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης) και στην ευπαθή, σε κρίσεις, εξέλιξη της συσσώρευσης κεφαλαίου. (Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε την ανεργία που πλήττει τους νέους, και μάλιστα μετά την εκπαίδευσή τους.)

Από τις παραπάνω ιδιαιτερότητες του καπιταλισμού προέρχονται για το φαινόμενο νεολαία ιδιαίτερες αντιφάσεις που εμφανίζονται σε δύο επίπεδα:

Η πρώτη αντίφαση έγκειται στο γεγονός ότι οι ενηλικιωόμενοι, με σκοπό να αποκτήσουν και να αναπτύξουν τουλάχιστον μερικές ικανότητες και δεξιότητες, αλλά και για να αποφευχθεί πρόωρη καταστροφή της φυσικής τους δύναμης, «απελευθερώνονται» από οικονομικές δραστηριότητες ή/και προστατεύονται για ένα χρονικό διάστημα ή εν μέρει απ' αυτές. Όμως ταυτόχρονα και ακριβώς λόγω αυτής της «απελευθέρωσης» καθλώνονται σε μια κατάσταση κατωτερότητας και «φυσικής εξάρτησης» και εμποδίζονται από τη διαδικασία της παραγωγικής ανάπτυξης της ανθρώπινης φύσης.

Η θεσμοποίηση του διαχωρισμού μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας που εμπεριέχεται στην ίδια τη δομή και λειτουργία του σχολικού συστήματος, οδηγεί σε αδρανοποίηση τεράστιας φυσικής και πνευματικής ενέργειας της νεολαίας, αφού την αποκλείει από την πραγματικότητα της παραγωγής.

Μια μη μαρξιστική θεώρηση του φαινομένου νεολαία δεν μπορεί να συλλάβει την παραπάνω αντίφαση που χαρακτηρίζει τη φάση της νεότητας στην καπιταλιστική κοινωνία και πέρα απ' αυτό υποστασιοποιεί ως γραμμική κοινωνική πρόοδο τη συμπίπτουσα με τη διεύρυνση του χρόνου εκπαίδευσης χρονική επέκταση της νεότητας.

Η δεύτερη αντίφαση έγκειται στο ότι ο διαχωρισμός του συστήματος εκπαίδευσης από την παραγωγή δίνει την εντύπωση ισότητας στη φάση της νεότητας όλων των ενηλικιωόμενων, ενώ την ίδια στιγμή στην κοινωνική πραγματικότητα αναπαράγονται αδιάκοπα οι ταξικές σχέσεις και μ' αυτές η κοινωνική ανισότητα και η κυρίαρχη εξουσία. Με το να προηγείται η διαδικασία ειδικευσης από την παραγωγική της χρήση, την αξιοποίηση της εργατικής δύναμης, δημιουργείται η εντύπωση ότι η αποκτημένη ειδικευση αποτελεί προσωπική ιδιοκτησία, η οποία αυτή καθ' εαυτή είναι σε θέση να εξασφαλίσει την κοινωνική ύπαρξη.

Ούτε βέβαια αυτή την αντίφαση μπορούν να συλλάβουν οι μη μαρξιστικές θεωρίες για τη νεολαία, αφού αυτές, με την υποστασιοποίηση και εξιδανί-

κευση των διαδικασιών εκπαίδευσης, δίνουν την εντύπωση ότι με τη χρησιμοποίηση του όρου «νεολαία» ως γενικής κατηγορίας εξαφανίζεται ο ταξικός ανταγωνισμός και η κοινωνική ανισότητα.

Εμπειρικές έρευνες για τη νεολαία θα πρέπει να θεματοποιήσουν τις παραπάνω αντιφάσεις ήδη στο θεωρητικό τους πλαίσιο, εάν βέβαια δεν θέλουν να μείνουν προσκολλημένες σε φαινομενικές μορφές του προβλήματος και να αναπαράγουν κυρίαρχες ιδεολογίες. Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι δεν μπορούν εκ των προτέρων να κατακεραματίζουν την κοινωνική ύπαρξη των νέων σε μεμονωμένους και ανεξάρτητους μεταξύ τους παράγοντες και τομείς, αλλά αντίθετα θα πρέπει να ξεκινήσουν την ανάλυσή τους από τη συνολική ύπαρξη των νέων εντάσσοντάς την στο συνολικό κοινωνικό πλαίσιο.

Πέρα απ' αυτά, είναι γνωστή η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος ως συστήματος επιλογής και αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων, και αυτό προφανώς εις βάρος των νέων από εργατικές οικογένειες. Ακόμη και στην περίπτωση που τα παιδιά από εργατικές οικογένειες έχουν την ίδια εκπαίδευση με αυτά των αστικών οικογενειών, οι πιθανότητες επαγγελματικής εξέλιξης είναι μικρότερες για τα πρώτα. Αυτή η αντικειμενικά θεμελιωμένη μειονεκτικότητα δεν εμφανίζεται πάντα ως στοιχείο της υποκειμενικής συνείδησης, αφού αυτή ερευνάται από τις αστικές θεωρίες ως αυτή καθ' εαυτήν, δηλαδή ως στάση προς την εκπαίδευση σαν τέτοια και όχι σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα.

Το γεγονός ότι οι νέοι ως εκπαιδευόμενοι δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα, ότι ουσιαστικά προηγείται η κοινωνική ταξική κατάταξη από τη φαινομενικά ισότιμη κατάσταση στο σχολείο, ότι οι παρουσιαζόμενες ως ίδιες αντιλήψεις εμπεριέχουν αντίθετα αντικειμενικά συμφέροντα, είναι δυνατό να καταδειχτεί με ένα ακόμη παράδειγμα: οικογενειακή κατάσταση των νέων.

Από την εποχή του μετασχηματισμού των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων και από την εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν προήλθε μόνο ο χωρισμός παραγωγής και εκπαίδευσης, αλλά στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας χωρισμού αναδείχτηκε η σφαίρα της παραγωγής σε αυτόνομο τομέα έναντι της σφαίρας αναπαραγωγής. Στα πλαίσια της ίδιας εξέλιξης άλλαξε αποφασιστικά και η λειτουργία της οικογένειας, γιατί η αρχική ενότητα παραγωγής και αναπαραγωγής που υπήρχε στην οικογένεια υποκαταστάθηκε από ουσιαστικά αναπαραγωγικές λειτουργίες. Από τότε εμφανίζεται η οικογένεια ως ο θεσμός διαμέσου του οποίου πραγματοποιείται η αναπαραγωγή της κοινωνίας. Εμφανίζεται ως μια κοινωνική ενότητα, της οποίας η δομή φαίνεται σε όλα τα μέλη της κοινωνίας η ίδια. Για την οικογενειακή κατάσταση όμως έχει πρωταρχική σημασία το γεγονός ότι η αναπαραγωγική λειτουργία της οικογένειας προσδιορίζεται από τη θέση που κατέχει κάθε φορά στην παραγωγική διαδικασία.

Αυτό γίνεται κατά δύο τρόπους:

Από τη μια πλευρά περιορίζονται οι δυνατότητες αναπαραγωγής διαμέσου του ύψους του μισθού των μελών της οικογένειας, πράγμα το οποίο εκφράζει πώς ο τρόπος συμμετοχής στη διαδικασία παραγωγής επιδρά στον τρόπο ζωής, διαπαιδαγώγησης κ.λπ. Αυτή η σχέση όμως δεν υπάρχει για τα μέλη εκείνα της κοινωνίας, των οποίων η θέση χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι δεν παρέχουν εξαρτημένη εργασία, αλλά διαθέτουν μέσα παραγωγής ή διαχειρίζονται την περιουσία τους.

Από την άλλη μεριά πηγάζουν διαφορετικά συμφέροντα ως προς τη διατήρηση της δομής της οικογένειας. Έτσι, η διατήρησή της για τους τελευταίους είναι απαραίτητη για να μπορούν να ελέγχουν τις επιτυχίες τους, ενώ για όσους δεν έχουν ούτε διαχειρίζονται μέσα παραγωγής, εκτός των άλλων, και λόγω των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούν, η οικογένεια αποκτά μια κατά κάποιο τρόπο προστατευτική λειτουργία απέναντι στους κινδύνους που διατρέχει η ύπαρξή τους.

Οι αντιθετικές προϋποθέσεις που προσδιορίζουν την κατάσταση της οικογένειας, έχουν συνέπεια στο αντικειμενικό επίπεδο: από τη μια, η κατάσταση των παιδιών και των νέων να καθορίζεται από την επιδίωξή τους για όσο το δυνατόν πιο γρήγορη αυτονομία, που σημαίνει ότι η συνοχή της οικογένειας δεν είναι γι' αυτούς μια αξία αυτή καθ' εαυτήν, ενώ, από την άλλη, αυτό που μετρά είναι ότι η οικογένεια τελικά ως αναγκαστική συνένωση, που δεν μπορεί να διαλυθεί, προσδιορίζει τις αρχές της δράσης τους.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η κατάσταση εκπαίδευσης και οικογένειας των νέων προσδιορίζεται κατά τον ίδιο τρόπο από προϋποθέσεις που λόγω διαφορετικής κοινωνικής θέσης είναι αντιθετικές. Η τυπική ισότητα κοινωνικών επιμέρους συστημάτων βασίζεται σε αντιθέσεις που δεν γίνονται αντιληπτές στο φαινομενολογικό επίπεδο. Εκτός απ' αυτό εκδηλώνονται στη συνείδηση οι κοινωνικά υπάρχοντες ανταγωνισμοί αντιθετικά: οι προθέσεις και η σημασία ορισμένων περιεχομένων συνείδησης δεν είναι αυτές καθ' εαυτές διαφανείς. Πέρα απ' αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τη σχέση μεταξύ συνείδησης και κοινωνικής θέσης το γεγονός ότι οι στάσεις, όπως επίσης υποκειμενικά και αντικειμενικά συμφέροντα και επιδιώξεις, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν απόλυτα άμεσα στο άτομο και πολύ λιγότερο βέβαια διαμέσου μιας συνέντευξης - ερωτηματολογίου μεμονωμένων ατόμων.

Τα παραπάνω έδειξαν επαρκώς ότι στάσεις και περιεχόμενα συνείδησης που είναι φαινομενικά ίδια, δεν πηγάζουν πάντα από τις ίδιες αιτίες, δεν εκφράζουν οπωσδήποτε και μια ίδια κοινωνική πραγματικότητα των ατόμων.

Η θεωρητική ανεπάρκεια των αστικών θεωριών για τη νεολαία συμπληρώνεται με μια ανεπάρκεια στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας, η οποία, ενώ καταγράφει τις στάσεις φαινομενολογικά, διατείνεται ότι κατ' αυτόν τον τρό-

πο είναι σε θέση γενικεύοντας να βγάλει συμπεράσματα για την κοινωνική πραγματικότητα, την οποία όμως προηγουμένως έχει συστηματικά αποκλείσει ως παράγοντα προσδιορισμού συνείδησης.

Ο αποκλεισμός αυτός βέβαια αποκαλύπτει αυτή τη μορφή έρευνας ως μια «ξερή» στατική, αντιστορική, περιγραφική καταγραφή που τίποτε άλλο δεν κάνει από το να αναπαράγει διπλά «στρεβλή συνείδηση». Κι αυτό γιατί, από τη μια, παραγνωρίζονται οι αντικειμενικές συνθήκες σχηματισμού της συνείδησης και, από την άλλη, με το να υποστηρίζεται ότι οι στάσεις που κατ' αυτόν τον τρόπο διαπιστώθηκαν είναι δυνατό να ερμηνευθούν «ουδέτερα» και «αντικειμενικά», αποδεικνύεται ότι τα πρότυπα ερμηνείας προέρχονται από την κυρίαρχη αντίληψη.

Το ερώτημα που αφορά τη σχέση μεταξύ κοινωνικής θέσης (και κατάστασης) και της συνείδησης κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες ζωής δεν είναι δυνατό να απαντηθεί επαρκώς από τις εν λόγω θεωρίες. Οι συγγραφείς Lessing και Liebel θεωρούν ότι η απάντηση της έρευνας της δράσης στο αδιέξοδο του θετικισμού και του εμπειρισμού είναι αρχικά ικανοποιητική, αλλά όμως είναι απαραίτητη η συμπλήρωση και διεύρυνση της πρότασης. Στα πλαίσια της κριτικής που ασκήθηκε από την έρευνα δράσης στη θετικιστική στρατηγική έρευνας τονίζονται οι εξής τρεις αρχές, στις οποίες πρέπει να βασίζεται η έρευνα:

Πρώτο, οι ερευνητές δεν εμφανίζονται στιγμιαία σε μια κατάσταση για να ζητήσουν διάφορες γνώμες, αλλά παίρνουν εξακολουθητικά και για μεγάλο χρονικό διάστημα μέρος σε μια κοινωνική διαδικασία την οποία και βοηθούν να προχωρήσει.

Δεύτερο, δεν δουλεύουν με κοινωνικά μεμονωμένα άτομα, αλλά με ομάδες στα πλαίσια των κοινωνικών τους αναφορών.

Τρίτο, όχι μόνο πληροφορούν αυτές τις ομάδες για το σκοπό και τις επιδιώξεις της έρευνας, αλλά επιτρέπουν και τη συμμετοχή τους στην αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Η συμμετοχή των ερευνητών στην κοινωνική διαδικασία δεν σημαίνει βέβαια ότι οι ερευνητές της δράσης είναι σε θέση να εξαφανίσουν τη διαφορά μεταξύ έρευνας και δράσης. Αυτό που επίσης τονίζεται είναι ότι στα πλαίσια της διαδικασίας έρευνας ξεσπούν αντιθέσεις, οι οποίες δείχνουν τη διάσταση που υπάρχει μεταξύ εργατών και υπαλλήλων από τη μια και των ακαδημαϊκών διανοουμένων από την άλλη.

Σ' αυτό το σημείο οι Lessing και Liebel βρίσκουν ότι η έρευνα δράσης δεν παίρνει θέση στα ερωτήματα α) ποια κατεύθυνση θα πρέπει να πάρει η κοινωνική διαδικασία, και β) γιατί επιτυγχάνεται η διαμεσολάβηση των αντικειμενικών και υποκειμενικών συμφερόντων σε μια συγκεκριμένη κατάσταση. Αυτό το πρόβλημα οι δύο συγγραφείς βλέπουν να λύνεται, αν στην ανά-

λυση μιας συγκεκριμένης εξέλιξης και κατά τη συναρτησιακή ένταξή της στην κοινωνική πράξη εμπεριέχεται ως βασικό της περιεχόμενο η σκόπιμη επιδίωξη:

— πρώτο, να αποκαλυφθούν αντιθέσεις και ως προς το ανταγωνιστικό τους περιεχόμενο,

— δεύτερο, να αναγνωριστούν τα εκφραζόμενα συμφέροντα - επιδιώξεις στη ζωή των εξαρτημένων, εκμεταλλευομένων και καταπιεσμένων ως επιδιώξεις για χειραφέτηση, και

— τρίτο, να κατανοηθεί η διαδικασία έρευνας ως σκόπιμη επιδίωξη, στα πλαίσια της οποίας θα υποστηριχτεί τόσο η επίτευξη ατομικών επιδιώξεων όσο και στοιχείων που σκοπεύουν, πέρα από τα ατομικά, σε αντικειμενικά συμφέροντα.

2.1.2.5. Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ομοιογένεια ή η ανομοιογένεια της νεολαίας ως μιας ενιαίας ή μη ομάδας εξαρτάται από την ομοιογένεια ή ανομοιογένεια της ίδιας της κοινωνίας, μέρος της οποίας αποτελεί η νεολαία. Έτσι η ταξική δομή μιας κοινωνίας προσδιορίζει και τη διαφοροποίηση των νέων στα πλαίσια της νεολαίας. Ιδιαίτερα στην ταξική καπιταλιστική μας κοινωνία η προσπάθεια αναγκαστικής οροθέτησης και ομοιογενοποίησης της νεολαίας στη βάση κριτηρίων στο φαινομενολογικό επίπεδο, όπως ηλικία, μαθητική και φοιτητική ιδιότητα κ.λπ., χωρίς το κριτήριο της κοινωνικής ένταξης, όχι μόνο δεν συμβάλλει σε μια πραγματική προσέγγιση των προβλημάτων αλλά αποπροσανατολίζει δημιουργώντας νόθες καταστάσεις, αναπαράγει κυρίαρχες ιδεολογίες και δεν συμβάλλει σε μια σωστή πολιτική πράξη.

Είναι αλήθεια ότι τελευταία γίνεται πολύς λόγος για «σύγκρουση», «χάσμα» μεταξύ των γενεών στην κοινωνία μας και είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι υπάρχει μια κρίση αξιών στη νεολαία που προέρχεται από τα κενά κοινωνικοποίησης των νέων σήμερα και πιο συγκεκριμένα αναφορικά με τις παραδοσιακές αξίες.

Σε όλη αυτή τη συζήτηση φαίνεται να μην παίζει κανένα ρόλο η συγκεκριμένη κοινωνική θέση των νέων σήμερα και ο τρόπος βίωσης και εμπειρίας της συγκεκριμένης κοινωνικής κατάστασης που αγγίζει όλο τους το είναι και γίνεσθαι.

Οι θεωρίες των γενεών, όπως και οι θεωρίες της κοινωνικής δράσης δεν μπορούν να θέσουν, ούτε βέβαια να απαντήσουν, τα ερωτήματα:²⁶

— ποια είναι τα αίτια της αλλοτρίωσης πολλών νέων ως προς την οικογένεια, το σχολείο, την εργασία και την κοινωνία;

26. Βλ. σχετικά:

ό.π., 36-37.

— κατά πόσο προσδιορίζονται οι στάσεις και οι συμπεριφορές νέων από συγκεκριμένες αρχές της αστικοκαπιταλιστικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων: από τον εμπορευματικό και ανταλλακτικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, την κατανάλωση, την απόδοση και την ιδιοκτησία;

— πώς προσδιορίζει η ειδική ταξική καταγωγή του μεμονωμένου νέου, με την ακόμη τεράστια «κληρονομική» της δύναμη, τη διαδρομή της φάσης νεότητας; Ποια είναι η τυπική διαδρομή νεότητας: νέων από εργατικές οικογένειες, νέων από αστικές οικογένειες, νέων-διανοουμένων, νέων από αγροτικές οικογένειες;

— σε ποιο βαθμό ακολουθούν οι νέοι τη «μοίρα» της τάξης τους στα πλαίσια διαδικασιών γρήγορου κοινωνικού μετασχηματισμού;

— τι σημαίνει η κοινωνική άνοδος μεμονωμένων στρωμάτων και η κοινωνική πτώση άλλων για τους νέους αυτών των κοινωνικών στρωμάτων;

— σε ποιο βαθμό καθορίζεται το επίπεδο συνείδησης των νέων από την ταξική τους προέλευση, από τις εμπειρίες και το βαθμό αυτονομίας ή εξάρτησης των γονιών τους στο χώρο παραγωγής, από την ύπαρξη ή διαχείριση ιδιοκτησίας στις διάφορες μορφές της;

Και ενώ δεν μπορούν να απαντήσουν σ' αυτά τα ερωτήματα οι αστικές θεωρίες για τη νεολαία, κινδυνεύουν αντίθετα να θεωρούν μια αυτονομημένη κοινωνιολογία της νεολαίας ως απόδειξη για το ότι τάχα για όλους τους νέους σε μια καπιταλιστική κοινωνία μπορεί να αποδειχτεί πράγματι η ύπαρξη αυτής τους της αυτονόμησης στη ζωή.²⁷

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε σύντομα το κοινωνικό φαινόμενο της εργασίας και τη σημασία που έχει για τον άνθρωπο και την κοινωνία και θα σταθούμε ειδικότερα στο τι σημαίνει αυτή για τους νέους.

2.2. ΕΡΓΑΣΙΑ: ΓΕΝΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ «ΕΡΓΑΣΙΑΣ»²⁸

2.2.1. Η κοινωνικοϊστορική εξέλιξη της «εργασίας»

Το φαινόμενο της εργασίας είναι τόσο παλιό όσο και ο άνθρωπος ως «κοινωνικό ον».

Η αντίληψη όμως για την εργασία και η θέση της εργασίας στην κοινωνία δεν ήταν πάντα αυτή που είναι σήμερα, αλλά διαφοροποιήθηκε μέσα από τις εκάστοτε ιστορικοκοινωνικές συνθήκες και εξελίξεις.

27. Schaeffers B., *ό.π.*, σ. 37.

28. Βλ. αναλυτικά: Παπαϊωάννου Σ., *Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες*, Αθήνα 1987.

Στην κλασική Ελλάδα ήταν υποχρεωμένο μόνο ένα μέρος του πληθυσμού να εργάζεται, ενώ οι υπόλοιποι θεωρούσαν την εργασία ντροπή. Αυτοί ασχολούνταν με τον πόλεμο, την πολιτική και τη φιλοσοφία.

Έτσι υποστήριζαν, τόσο ο Πλάτωνας όσο και ο Αριστοτέλης, την αναγκαιότητα ύπαρξης των σκλάβων με μοναδικό σκοπό τη συμμετοχή τους στον πόλεμο και την εργασία. Το ίδιο ίσχυε και στη ρωμαϊκή εποχή. Η εργασία ως φαινόμενο απασχόλησε και τη χριστιανική θρησκεία. Έτσι αναφέρεται στη «Γένεση» ότι ο άνθρωπος μεταβλήθηκε σε εργαζόμενο ον μετά την εκδίωξή του από τον Παράδεισο: «Με τον ιδρώτα του προσώπου σου να τρως το ψωμί σου». Είναι κατάρα και τιμωρία του ανθρώπου να είναι η ζωή του γεμάτη μόχθο και εργασία.

Αργότερα στην προτεσταντική ηθική και την καλβινιστική σκέψη παρουσιάζεται μια γενική μεταστροφή σχετικά με την εργασία, η οποία εκφράζεται στην υποχρέωση του ανθρώπου να εργάζεται σκληρά, αν θέλει να έχει την εύνοια του Θεού. Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε και τον όρο «επάγγελμα» όπως τον εννοεί ο Λούθηρος: το επάγγελμα είναι η θέση στην οποία έβαλε ο Θεός τον άνθρωπο. Έτσι η απασχόληση που απαιτεί το επάγγελμα, είναι τιμή για τον άνθρωπο. Μπορεί με εγκόσμια κριτήρια να υπάρχουν ανώτερα και κατώτερα επαγγέλματα, όμως απέναντι στο Θεό αυτός που δεν αποδέχεται τη θέση που του έδωσε ο Θεός σ' αυτό τον κόσμο είναι αμαρτωλός. Αντίθετα, αυτός που αποδέχεται τη θέση που του υπέδειξε ο Θεός και την εκπληρώνει με εργατικότητα, αυτός εκπληρώνει το καθήκον του προς την εντολή του Θεού.²⁹

Παρ' όλη την αρνητική στάση προς την εργασία, δεν έλειψαν οι διαπιστώσεις ότι «τα πράγματα που φέρνουν όφελος στον άνθρωπο είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης εργασίας», όπως έγραψαν κατά καιρούς διάφοροι συγγραφείς από τον Πανταίο (2ος αιώνας π.Χ.) μέχρι τον Κικέρωνα και αργότερα τον Άγγλο οικονομολόγο Adam Smith (1776).

Ο Karl Marx και ο Friedrich Engels όμως είναι αυτοί που με συνέπεια προχώρησαν τις σκέψεις τους σε βάθος σχετικά με την άποψη ότι η εξέλιξη της εργασίας είναι αυτή που κατά κύριο λόγο προσδιορίζει την ιστορικοκοινωνική διαδικασία.³⁰

Οι άνθρωποι στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους δημιουργούν σχέσεις με άλλα άτομα-μέλη μιας κοινωνίας εκμεταλλεόμενοι τη φύση. Το μέσο εκμετάλλευσης της φύσης, το μέσο με το οποίο μετατρέπεται

29. Bahrdt H.P., «Arbeit als Inhalt des Lebens» στο Matthes J. (επιμ.), *Krise der Arbeitsgesellschaft?*, Φραγκφούρτη/Νέα Υόρκη 1983 (120-137), σ. 121-122.

30. Marx K., *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, MEW, Bd. 13, Ανατολικό Βερολίνο 1978, σ. 8.

ο άνθρωπος τη φύση σε αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες του, είναι η *εργασία*.

Η εργασία, γράφει ο Engels³¹ συμφωνώντας με τους οικονομολόγους της πολιτικής οικονομίας, είναι η πηγή κάθε πλούτου. Και αυτό παράλληλα με τη φύση, η οποία της παρέχει την ύλη, που τη μεταβάλλει σε πλούτο. Όμως, συνεχίζει ο Engels, η εργασία είναι απείρως πιο πολλά. Αυτή είναι η πρώτη βασική προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ζωής, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που πρέπει κατά κάποιο τρόπο να πούμε: αυτή έφτιαξε τον ίδιο τον άνθρωπο.

Στην προσπάθειά του ο άνθρωπος να παραγάγει διάφορα αγαθά διαμέσου της εργασίας, υποβοηθείται χρησιμοποιώντας διάφορα εργαλεία, μηχανές που κατασκευάζει ο ίδιος.

Η εργασία είναι, κατά τον Marx, αρχικά μια διαδικασία μεταξύ ανθρώπου και φύσης, μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος διαμέσου της πράξης του, της εργασίας, ρυθμίζει και ελέγχει τη σχέση του με τη φύση. Οι φυσικές του δυνάμεις, χέρια, πόδια, κεφάλι, κινητοποιούνται για να μεταβάλουν τη φυσική ύλη σε τέτοια μορφή που να είναι χρήσιμη για τη ζωή του. Επειδή όμως διαμέσου αυτής της κινητοποίησης παρεμβαίνει και επιδρά στη φύση και την αλλάζει, αλλάζει ταυτόχρονα ο άνθρωπος και την ίδια του τη φύση. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία αποκτά περισσότερες εμπειρίες και γνώσεις και τελειοποιεί τα εργαλεία, τις μηχανές και τον τρόπο παραγωγής, δηλαδή τον τρόπο εκμετάλλευσης της φύσης. Έτσι εξελίσσεται ο άνθρωπος και η ανθρώπινη κοινωνία.³²

Είναι γεγονός —και σ' αυτό συμφωνούν πολλοί συγγραφείς, όπως οι Marx, Spencer, Durkheim, Tönnies, Parsons— ότι ο συνεχώς εξελισσόμενος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας θεωρείται η βασική αρχή του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Κατά τον Durkheim,³³ η συνοχή της κοινωνίας εξαρτάται από τη μορφή καταμερισμού της εργασίας. Έτσι υποστηρίζει ότι σε απλές κοινωνίες χωρίς προχωρημένο καταμερισμό εργασίας, η συνοχή της κοινωνίας βασίζεται στην ισότητα των μελών της, τα οποία έρχονται σε αλληλόδραση και επικοινωνία χωρίς διαμεσολάβηση. Σε αντίθεση με τη «μηχανική αλληλεγγύη», όπως την ονομάζει, η αλληλεγγύη σε μια κοινωνία με προχωρημένο καταμερισμό εργασίας είναι διαφοροποιημένη ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες των κοινωνικών λειτουργιών που ασκούν τα άτομα στα πλαίσια του καταμερι-

31. Engels F., *Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen*, Ανατολικό Βερολίνο 1977, σ. 9.

32. Marx K., *Das Kapital*, MEW, Bd. 23, Ανατολικό Βερολίνο 1969, σ. 192 κ.ε.

33. Durkheim E., *Über die Teilung der Sozialen Arbeit*, Frankfurt a/M, 1977.

σμού εργασίας. Η αλληλεγγύη αυτή, την οποία ονομάζει ο Durkheim «οργανική», εκφράζεται ως αλληλεξάρτηση μεταξύ των ατόμων με διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες. Η κοινωνιολογική έρευνα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας θα πρέπει, σε αναλογία με τις παραπάνω αντιλήψεις, να γίνει κυρίως από δύο απόψεις:

- την τεχνικολειτουργική, και
- την κοινωνική.³⁴

Από την *τεχνικολειτουργική* σκοπιά ο καταμερισμός εργασίας μπορεί να ιδωθεί ως μια διαδικασία της *ανάπτυξης των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων*. Είναι πια ιστορική γνώση των ανθρώπων ότι ο καταμερισμός μιας διαδικασίας εργασίας προκαλεί *ανάπτυξη της παραγωγικότητας*. Καταμερισμός εργασίας σημαίνει ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αφού οι άνθρωποι που ασχολούνται συνέχεια με μεμονωμένες λειτουργίες μπορούν να αναπτύξουν πολύ μεγάλη επιδεξιότητα και εμπειρία, καθώς και ταχύτητα στη διεκπεραίωση της εργασίας τους. Η εργασία αυτή χαρακτηρίζεται από ομοιοτυπία και είναι έτσι δυνατό να προβλεφθεί, να προγραμματιστεί, να οργανωθεί καλύτερα. Σπατάλη χρόνου και δύναμης αποφεύγονται. Η εντατικότερη και καλύτερη γνώση των διαδικασιών εργασίας διευκολύνει επίσης την εξέλιξη κατάλληλων εργαλείων και ειδικών οργάνων, τα οποία με τη σειρά τους βοηθούν στην εξοικονόμηση εργασίας.

Από την *κοινωνική* σκοπιά ο καταμερισμός εργασίας παράγει και ενδυναμώνει ταυτόχρονα *κοινωνικές ανισότητες* στην κοινωνία. Σε όλες τις γνωστές μας κοινωνίες η διαδικασία κοινωνικού καταμερισμού εργασίας πραγματοποιήθηκε *όχι* ως συνεργασία ελεύθερων και ίσων ατόμων που σκοπεύουν με όσο το δυνατό λιγότερο κόπο να επιτευχθεί *για όλους* η ικανοποίηση των αναγκών τους. Αντίθετα, η εργασία καταμερίστηκε και διανεμήθηκε έτσι ώστε οι δημιουργούμενες δομές και διαδικασίες παραγωγής και καταμερισμού να ανταποκρίνονται στις *κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας* ή έτσι ώστε να υποβοηθηθεί η ανάπτυξή τους. Η εξειδίκευση που αυξάνει την παραγωγικότητα απαιτεί από τα μεμονωμένα άτομα να εκτελούν, συνήθως διαρκώς καθηλωμένα, την ίδια λειτουργία. Έτσι δημιουργείται η διαφοροποίηση μεταξύ αυτών που εκτελούν διαφορετικές λειτουργίες. Αυτό οδηγεί σε *αλληλεξάρτηση* αλλά και στη *δημιουργία διαφορετικών συμφερόντων*. Σε εξάρτηση μ' αυτό είναι και η δημιουργία αντίθετων ατομικών και κοινωνικών συμφερόντων καθώς μεμονωμένα άτομα ή ομάδες προσπαθούν να εκμε-

34. Η παρακάτω ανάπτυξη αυτών των δύο διαστάσεων στηρίζεται κυρίως στην «κοινωνική οργάνωση της εργασίας» του Wachtler G., «Die gesellschaftliche Organisation von Arbeit» στο Littek W., Rammert W., Wachtler G. (επιμ.), *Einführung in die Arbeits- und Industriesociologie*, Φραγκφούρτη/Νέα Υόρκη ²1983, σ. 14-25.

ταλλευτούν όσο πιο πολλές παραγωγικές δυνάμεις μπορούν και να ασκούν τις πιο σημαντικές ή τις πιο ευχάριστες εργασίες. Ο καταμερισμός εργασίας μετατρέπεται σε πηγή συγκρούσεων. Αυτό συμβαίνει, όπως υποστηρίζει ο Marx, «διότι με τον καταμερισμό εργασίας³⁵ δίνεται η δυνατότητα ή μάλλον η πραγματικότητα, η πνευματική και η υλική δραστηριότητα, η απόλαυση και η εργασία, η παραγωγή και κατανάλωση, να περιέχονται σε διαφορετικά πρόσωπα...».³⁶

Η αλληλεξάρτηση μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας και η άνιση κατανομή της εργασίας και των μέσων παραγωγής αποτελούν την υλική βάση της κοινωνικής εξουσίας. Οι κοινωνίες διαφοροποιούνται λοιπόν ιστορικά κατά τη διαδικασία του καταμερισμού εργασίας όχι μόνο ανάλογα με τις ασκούμενες δραστηριότητες, αλλά ταυτόχρονα και ανάλογα με τις σχέσεις των ατόμων ως προς τα μέσα παραγωγής (παραγωγικές σχέσεις), σε φτωχούς και πλούσιους, ιδιοκτήτες και μη ιδιοκτήτες, δυνατούς και αδύνατους, εργαζόμενους και εκμεταλλευτές της ξένης εργασίας. Η δημιουργία τέτοιων κυρίαρχων σχέσεων στην κοινωνία και η επιτυχία των κυρίαρχων στρωμάτων και των ιδιοκτητών να αποκτήσουν την ιδιοκτησία των απαραίτητων για την παραγωγή μέσων σημαίνει την εμφάνιση των τάξεων. Η σημασία και οι επιδράσεις μιας τέτοιας ιστορικής εξέλιξης του καταμερισμού εργασίας έγκειται στο ότι ένας τέτοιος διαχωρισμός των ανθρώπων σε εργαζόμενους και μη εργαζόμενους, σε φτωχούς και πλούσιους, σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, προσδιορίζει την παραπέρα εξέλιξη του καταμερισμού εργασίας ως ενός κοινωνικού δομικού χαρακτηριστικού της κοινωνίας. Κατά την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και κατά την οργάνωση της εργασίας ο πρωταρχικός σκοπός δεν είναι η ικανοποίηση των συμφερόντων των εξαρτημένων εργαζομένων, αλλά η εξασφάλιση των προνομίων των ιδιοκτητών, των πλουσίων, των κυρίαρχων και η διατήρηση και διεύρυνση του χωρισμού των τάξεων.

Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας του φαινομένου του καταμερισμού εργασίας για την κοινωνία και τον άνθρωπο θα αναφερθούμε παρακάτω σχετικά αναλυτικά στους μεγάλους βασικούς κοινωνικούς καταμερισμούς εργασίας:³⁷

- χειρωνακτική και πνευματική εργασία,
- καταμερισμός εργασίας μεταξύ πόλης και υπαίθρου,
- καταμερισμός εργασίας μεταξύ άνδρα και γυναίκας.

35. Υπογράμμιση από τους Marx και Engels.

36. Marx K., Engels F., *Deutsche Ideologie*, MEW, Bd. 3, Ανατολικό Βερολίνο 1983, σ. 32.

37. Οι σκέψεις αυτές είναι παρμένες από το Παπαϊωάννου Σ., *Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες*, Αθήνα 1987.

— Χειρωνακτική και πνευματική εργασία.

Μέσα στην πορεία της εξέλιξης της κοινωνίας παρουσιάζεται η ανάγκη: οι διάφορες εξειδικευμένες επιμέρους δουλειές να συντονιστούν και να οργανωθούν στη βάση ενός κοινού σκοπού της αναπαραγωγής της ζωής. Αυτό βέβαια περιλαμβάνει τόσο τη λειτουργία της οργάνωσης όσο και της διοίκησης και διαχείρισης, αλλά και του καταμερισμού των αποτελεσμάτων της εργασίας. Αυτές οι λειτουργίες, που στην αρχή γίνονταν από κοινού, χωρίστηκαν μέσα από μια ιστορική διαδικασία εξέλιξης από την καθαρά παραγωγική λειτουργία. Εδώ βρισκόμαστε στο σημείο χωρισμού της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία. Τι σημαίνει όμως ο χωρισμός αυτός για την ιστορική εξέλιξη της εργασίας και του ανθρώπου;

Τα χέρια και το κεφάλι είναι από την αρχή της ανθρώπινης ύπαρξης τα παραγωγικά όργανα του ανθρώπου και είναι προπαντός αχώριστα όργανα: η ενότητα των χεριών που χειρίζονται τα εργαλεία και του κεφαλιού που ρυθμίζει, κανονίζει, στα πλαίσια της κοινωνικής προσπάθειας για τη μεταβολή της φύσης σε αγαθά, είναι αυτή που μετατρέπει τον κόπο σε ανθρώπινη εργασία. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων (μέσα παραγωγής/εργατική δύναμη) μετατοπίζεται η σχέση μεταξύ χεριών και κεφαλιού από μια ισόρροπη σχέση σε μια σχέση που το ένα ή το άλλο έχει πιο μεγάλη βαρύτητα. Όμως αυτό που μένει είναι μια στενή σχέση μεταξύ της χειρωνακτικής δεξιότητας και της κοινωνικά συσσωρευμένης εμπειρίας. Είναι φυσικό γεγονός ότι οι άνθρωποι «κυβερνούν» με το κεφάλι τις πράξεις τους και τη σχέση τους με την κοινωνική κατοχύρωση της ζωής τους, γι' αυτό εκεί που επέρχεται χωρισμός αυτών των οργάνων και λειτουργιών που αποτελούν ενότητα και στην περίπτωση που διαφορετικά άτομα παρουσιάζουν ανισότητα ως προς την ανάπτυξη του ενός ή του άλλου οργάνου, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων μπορεί να μεταβληθούν σε σχέσεις κυριαρχίας· κυριαρχίας του ενός ανθρώπου επάνω στον άλλο. Έτσι δεν ήταν πια το κεφάλι του παραγωγού-ανθρώπου που καθόριζε στα χέρια το γενικό σκοπό και την οργάνωση των μέσων, αλλά ένας ξένος που στη συνέχεια πήρε στα χέρια του τη γνώση που αφορούσε το σκοπό και τα μέσα τα σχετικά με την εξασφάλιση της κοινωνικής ζωής.

Η επικυριαρχία της πνευματικής στη χειρωνακτική εργασία είναι στενά δεμένη με το σχηματισμό της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Μια διαδικασία αποσύνθεσης που υφέρπει στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς μέχρι και στον καπιταλισμό, ως στάδια εξέλιξης της κοινωνίας.

Τα παραγωγικά όργανα του ανθρώπου (εξ)ασκούνταν χωριστά το ένα από το άλλο. Τα άτομα, έχοντας στη διάθεσή τους τα όργανα αυτά μονόπλευρα αναπτυγμένα, αναπτύσσονταν κατά εντελώς διαφορετικό και αντίθετο

τρόπο. Οι παραγωγικές τους δυνατότητες αυξάνονταν, αλλά μονόπλευρα, και το ένα εις βάρος του άλλου. Η εξουσιαστικότητα μερικών ανθρώπων πάνω σε άλλους οδήγησε σταδιακά σε μια εξατομίκευση όσον αφορά τους σκοπούς και την επιδίωξή τους. Η στενή κοινωνική ζωή, η κοινή οργάνωση και διαχείριση άρχισαν να διαφοροποιούνται και τη θέση τους έπαιρναν όλο και πιο πολύ σχέσεις ορθολογικές, ανταλλακτικές, εμπορευματοποιημένες με ένα σχετικά αυτόνομο σύστημα πολιτικής εξουσίας. Ατομική ιδιοκτησία και εξουσία πήραν τη θέση της κοινοκτημοσύνης και της από κοινού οργάνωσης και διαχείρισης της ζωής. Το ατομικό συμφέρον υπερσκέλιζε το κοινό συμφέρον. Τα κοινωνικά μέσα ανάπτυξης πέρασαν στα χέρια λίγων που είχαν έτσι το μονοπώλιο. Αυτό βέβαια, που αποτελεί τη βασική κοινωνική αντίθεση, οδήγησε σε μια ασταμάτηση αντιπαράθεση, σχετικά με τη διεκδίκηση του ελέγχου των μέσων παραγωγής, μεταξύ μειοψηφίας και πλειοψηφίας. «Έτσι αναπτύχθηκε μέχρι τώρα η κοινωνία πάντα στα πλαίσια μιας αντίθεσης που ήταν: στους αρχαίους η αντίθεση μεταξύ ελεύθερων και σκλάβων, στο Μεσαίωνα μεταξύ των ευγενών και των δουλοπάροικων και στη σύγχρονη εποχή μεταξύ της αστικής τάξης και του προλεταριάτου».³⁸

Είναι γεγονός ότι ο χωρισμός της χειρωνακτικής από την πνευματική εργασία και η κοινωνική ταξική αντίθεση οδήγησαν σε μια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και σ' ένα ξεδίπλωμα της κοινωνικής γνώσης με τη μορφή εξειδικευμένων συστημάτων γνώσης, επιστημών — εάν βέβαια ιδωθεί αυτό γενικά.

Εκεί όμως που κοινωνικός προγραμματισμός και έλεγχος είναι δυνατό να αναπτυχθούν μόνο μέσω του χωρισμού της χειρωνακτικής και της πνευματικής εργασίας και επομένως να γίνουν περιουσία μεμονωμένων, μιας κυρίαρχης τάξης, εκεί η ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης σημαίνει ταυτόχρονα «τον ακρωτηριασμό του ατομικού εργάτη και τη δημιουργία νέων συνθηκών για την κυριαρχία του κεφάλαιου επί της εργασίας».³⁹

Αυτό όμως έγινε δυνατό επειδή μερικοί δεν βρίσκονταν κάτω από τους συνθησιμένους κοινωνικούς καταναγκασμούς που συνδέονται με την παραγωγική επεξεργασία της φύσης και ήταν απελευθερωμένοι από την άμεση εξάρτηση της αναπαραγωγής τους μέσω της επεξεργασίας της φύσης, που σημαίνει ότι δεν φρόντιζαν για την επιβίωσή τους ξεδοδύνοντας όλη τη μέρα τους. Αυτή βέβαια η απελευθέρωση δεν ήταν γενική και ίσχυε μόνο για μερικούς. Οι πολλοί έπρεπε να δουλεύουν για τους λίγους. Η κοινωνική πρόοδος που προήλθε από την καταμερισμένη επεξεργασία της γνώσης, δεν εκδηλώθηκε οπωσδήποτε ως μείωση του χρόνου εργασίας ούτε ως αύξηση των εισο-

38. Marx K., *Deutsche Ideologie*, ό.π., σ. 417.

39. Marx K., *Das Kapital*, ό.π., σ. 386.

δημάτων των εργαζομένων. Αντίθετα, βλέπουμε μέσα στην ιστορία τους λίγους να επεκτείνουν και να κατοχυρώνουν την απελευθερωμένη από στερήσεις θέση τους, κάτι που έμεινε «ουτοπιστική» επιδίωξη των πολλών. Το ότι βέβαια αυτό δεν έγινε ακόμη πραγματικότητα δεν δικαιολογεί το λόγο περί ουτοπίας, αφού τόσο οι υλικές όσο και οι πνευματικές δυνάμεις που χρειάζονται για τη δημιουργία μιας δίκαιης κοινωνίας, είναι υπαρκτές και αυτό που λείπει είναι η σωστή οργάνωσή τους.

— Καταμερισμός εργασίας μεταξύ πόλης και υπαίθρου.

Η ανάπτυξη της χειροτεχνίας και της βιοτεχνίας, που εκδηλώθηκε στις πόλεις, όχι μόνο είχε ως προϋπόθεση το γεγονός ότι κάποιοι άλλοι ήταν υποχρεωμένοι να φροντίζουν για τα απαραίτητα μέσα επιβίωσης, αλλά βασίστηκε ακριβώς στο γεγονός ότι απέναντι στους λίγους χειροτέχνες και βιοτέχνες βρισκόταν ένα πλήθος εξαρτημένων από τους φεουδάρχες γεωργών, που όλη τους τη ζωή την περνούσαν με την καλλιέργεια της γης κατά έναν πολύ παράδοξο τρόπο. Είναι γεγονός ότι η ανάπτυξη της γνώσης σχετικά με τη χειροτεχνία και βιοτεχνία στηρίχθηκε στον καταμερισμό εργασίας, δηλαδή στην ύπαρξη ενός πλήθους που εξασφάλιζε τα απαραίτητα για την άμεση επιβίωση.

Η βελτίωση των εργαλείων, η παραγωγή αγαθών που καλυτέρευε τη ζωή, έγινε δυνατή, αφού πολλοί, παραμένοντας αιώνες στο ίδιο επίπεδο, ασχολήθηκαν με τη γη παράγοντας άμεσα καταναλωτικά αγαθά. Έτσι βλέπουμε ότι η πρόοδος που επιτελέστηκε, στηρίχθηκε στις πλάτες των πολλών, αυτών που με στερήσεις εργάστηκαν στην ύπαιθρο.

— Καταμερισμός εργασίας μεταξύ άνδρα και γυναίκας.

Η διαδικασία κοινωνικοποίησης των διαφόρων επιμέρους εργασιών, μέσω του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, εξαίρεσε ορισμένες βασικές για την ύπαρξη του ανθρώπου εργασίες, ανάμεσά τους και την κύρια αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους. Ενώ όλο και περισσότερα μέρη της παλιάς οικιακής οικονομίας γίνονται αντικείμενο κοινωνικού καταμερισμού, παρέμειναν, η γέννηση, η φροντίδα και η ανατροφή των απογόνων καθώς και η «συντήρηση» και αναπαραγωγή της ανδρικής εργατικής δύναμης —ως υπόλοιπα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας— στις γυναίκες, οι οποίες αποτελούν σχεδόν πάνω από τον μισό πληθυσμό της ανθρωπότητας. Βέβαια, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην πορεία εξέλιξης της κοινωνικοποίησης εξαναγκάστηκαν οι γυναίκες να ενταχθούν στη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία, χωρίς όμως να θιγεί ο χώρος της άμεσης αναπαραγωγής που παρέμεινε ιδιωτική υπόθεση. Όμως η προωθούμενη κοινωνικοποίηση όχι μόνο της αγροτικής εργασίας αλλά και της γυναικείας εργασίας, που συνό-

δευε τη βιομηχανική εξέλιξη, ξαναανακάλυπτε τις γυναίκες ως κοινωνικά όντα. Παρ' όλα αυτά φάνηκε ότι η διαδικασία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν επηρέασε τόσο έντονα τον τομέα αναπαραγωγής, όπου η γυναίκα διατήρησε τη φυσικότητά της, και αυτό γιατί η κοινωνική παραγωγή του καπιταλισμού δεν είναι σε θέση να κοινωνικοποιήσει την ιδιωτική αναπαραγωγή, παρ' όλο που η ίδια προϋποθέτει την κοινωνικοποίησή της. Ο εξαναγκασμός βέβαια της γυναίκας να κάνει τόσο την εργασία της αναπαραγωγής, αλλά και να συμμετέχει πλήρως στην παραγωγική διαδικασία, έχει καταστρεπτικές συνέπειες για την ίδια αλλά και για την οικογένεια. Υπάρχει βέβαια η τάση να κοινωνικοποιηθεί η αναπαραγωγή (διαπαιδαγώγηση των παιδιών, κουζίνα, νοικοκυριό κ.λπ.) και να συμμετέχει η γυναίκα πλήρως στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς όμως αυτές οι διαδικασίες να έχουν ολοκληρωθεί μέχρι σήμερα.

Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη αυτών των τριών βασικών καταμερισμών εργασίας, σε συνδυασμό με τη βασική κοινωνική αντίθεση, εμποδίζουν την ανάπτυξη μιας κοινωνίας χωρίς ιεραρχίες, εξουσία και εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

2.2.2. Η εργασία ως μέσο επιβίωσης και ολοκλήρωσης του ανθρώπου και της κοινωνίας

Ενώ βέβαια ο άνθρωπος έφτιαξε τα εργαλεία για να διευκολύνεται στην εργασία του, συνέβη —όπως εξετάσαμε αναλυτικά πιο πάνω— στην ιστορική εξέλιξη τα εργαλεία να περάσουν στην ιδιοκτησία ορισμένων ατόμων και ο άνθρωπος-παραγωγός να τα αποχωριστεί και να μεταβληθεί σε εξαρτημένο εργάτη. Αυτό του αποστέρησε και τη δυνατότητα να καθορίζει και να ελέγχει ο ίδιος την παραγωγή. Η βασική αυτή κοινωνική αντίθεση που συνεχίζεται στις μέρες μας διαμορφώνει και χαρακτηρίζει ολόκληρη την κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις και εξελίξεις.

Η μετατροπή της εργασίας σε εμπόρευμα εξαφάνισε τη δημιουργική διάστασή της και είχε αποτέλεσμα να θεωρείται η εργασία βάρος, αγγαρεία, μέσο για να ικανοποιήσει ο άνθρωπος τις ανάγκες του στον λεγόμενο «ελεύθερο χρόνο». Έτσι αναγκάζεται ο εργαζόμενος να απασχολείται καθημερινά τουλάχιστον 8 με 10 ώρες χωρίς καμιά ικανοποίηση, απλά και μόνο από αναγκαστική υποχρέωση, γεγονός που προκαλεί τεράστια προβλήματα στη συνολική ύπαρξη του ανθρώπου.

Ένα άλλο επίσης μεγάλο πρόβλημα είναι η διαρκής ανασφάλεια όσον αφορά τη δυνατότητα διάθεσης της εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας, που αποτελεί βασική προϋπόθεση της ύπαρξής του. Αυτό βέβαια οξύνεται ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης και πλήττει περισσότερο άτομα όπως οι νέοι,

οι γυναίκες, οι ανάπηροι, οι εργαζόμενοι προχωρημένης ηλικίας, οι ανειδίκευτοι εργάτες. Η αδυναμία πώλησης της εργατικής δύναμης θέτει σε κίνδυνο ολόκληρη την ύπαρξη του ατόμου και οδηγεί σε καταστάσεις και συμπεριφορές που είναι «παθολογικές».

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ενώ η αδυναμία πώλησης της εργατικής δύναμης είναι καταστροφική, δεν σημαίνει πως η εξαρτημένη απασχόληση κάτω από εξουσιαστικές, αυταρχικές συνθήκες στερείται «παθολογικών» επιδράσεων.

Το γεγονός ότι ο εργαζόμενος δεν έχει δικαίωμα να ορίσει τι θα γίνει με την εργατική του δύναμη σημαίνει ότι στερείται άμεσα ή έμμεσα από το δικαίωμα και τη δυνατότητα να συγκαθορίζει και τις περισσότερες κοινωνικές διαδικασίες στα πλαίσια του κοινωνικού γίνεσθαι, υποβιβάζόμενος έτσι σε αντικείμενο.

Απ' όσα είπαμε πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής:⁴⁰

— Ένα βασικό συμπέρασμα είναι ότι *η εργασία έφτιαξε τον άνθρωπο*, ότι είναι ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ίδιας του της φύσης. Αυτό σημαίνει ότι *η εργασία είναι μια φυσική ανάγκη* για τον άνθρωπο και ότι διαμέσου αυτής ο άνθρωπος δημιουργεί χρησιμοποιώντας τις ανθρώπινες δυνάμεις της φύσης του.

— Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι *η εργασία είναι πηγή κοινωνικού πλούτου*, στο μέτρο που είναι δημιουργός όλων των απαραίτητων υλικών προϋποθέσεων ύπαρξης αλλά και εξέλιξης κάθε ανθρώπινης κοινωνίας.

— Από τα παραπάνω συνάγεται ένα τρίτο συμπέρασμα, ότι *η εργασία μορφοποιεί τον άνθρωπο και συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του*, γιατί του δίνει την ευκαιρία να ξεδιπλώσει τις ικανότητές του ή να αναπτύξει νέες.

— Στενά δεμένο με το πιο πάνω συμπέρασμα είναι ένα τέταρτο: *διαμέσου της εργασίας πραγματοποιούνται ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις του ατόμου και κυρίως οι σχέσεις του με την κοινωνία*. Με τον τρόπο αυτό ικανοποιεί η εργασία μια ουσιαστική ανάγκη του ανθρώπου για επικοινωνία. Διαμέσου της απασχόλησής του ενσωματώνεται ο άνθρωπος στην κοινωνία, στο μέτρο που τα αγαθά που παράγει δεν χρησιμοποιούνται από τον ίδιο αλλά από την κοινωνία. Κατ' αυτή την έννοια θεωρούμε την εργασία κοινωνική.

Αυτά τα συμπεράσματα για τη σημασία της εργασίας είναι αρχικά πολύ γενικά και ισχύουν για την ύπαρξη της κοινωνίας και των ανθρώπων. Η μορφή όμως της συγκεκριμένης υλοποίησής τους εξαρτάται από τις κρατούσες κοινωνικές σχέσεις. Έτσι δεν είναι αυτονόητο ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί πάντα και παντού τις δυνάμεις και ικανότητές του ούτε ότι πραγματώνεται

40. Βλ. αναλυτικά: Κόσις Κ., *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, Αθήνα 1975, σ. 181-183.

και ολοκληρώνεται ως προσωπικότητα, αλλά ούτε ότι μπορεί να δημιουργήσει σχέσεις κοινωνικές στα πλαίσια της εργασίας του.

Ενώ λοιπόν η εργασία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη και την εξέλιξη κάθε ανθρώπου και κάθε κοινωνίας, διαπιστώνουμε ότι αυτή συνδέεται με αρνητικές εμπειρίες και οδηγεί πολλούς ανθρώπους σε αρνητική στάση απέναντί της. Υπάρχουν δύο ερωτήματα βέβαια· γιατί η εργασία έχει τη μορφή που έχει και εάν είναι δυνατό να γίνει πραγματική ανάγκη του ανθρώπου που θα οδηγεί στην υλική ικανοποίηση των αναγκών του αλλά και στη γενικότερη ολοκλήρωσή του· με βάση τα παραπάνω η απάντηση στο πρώτο θα πρέπει να έχει γίνει σαφής, ενώ στο δεύτερο είναι θετική. Αυτό που απομένει είναι να δει κανείς πιο συστηματικά εκείνους τους μηχανισμούς που εμποδίζουν μια τέτοια εξέλιξη.

Μια έρευνα λοιπόν που ασχολείται με το θέμα «νέοι και εργασία», θα πρέπει να εξετάσει κατά πόσο η εργασία, όχι μόνο ως μέσο ικανοποίησης υλικών αναγκών, αλλά και ως ανάγκη φυσική και κοινωνική του ανθρώπου, εμπεριέχεται στο σύστημα των καθιερωμένων αξιών και προτύπων κοινωνικοποίησης των νέων και εάν και κατά πόσο είναι δυνατή η ανάπτυξη και η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης στα πλαίσια της δεδομένης καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας με τις δεδομένες ιεραρχικές, εξουσιαστικές, αυταρχικές και εκμεταλλευτικές δομές και σχέσεις και τι σημαίνει αυτό για την προοπτική μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Για τον ακριβή χαρακτηρισμό της συγκεκριμένης κατάστασης της νεολαίας δεν αρκεί μόνο η κατάδειξη των συνθηκών υπό τις οποίες εργάζεται και εκπαιδεύεται η νεολαία. Η σημερινή κατάσταση της νεολαίας χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον κίνδυνο να πληγεί ο νέος —και μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα— από την ανεργία. Αυτή η αντικειμενική κατάσταση είναι σήμερα κοινή τόσο για τους εργαζόμενους νέους όσο και για το σύνολο της εργατικής τάξης.

2.2.3. Η ανεργία των νέων και οι επιδράσεις της.

Εάν ισχύει η παραπάνω διαπίστωση ότι η εργασία αποτελεί το μέσο για την επιβίωση και ολοκλήρωση του ανθρώπου, τότε τι σημαίνει για τους νέους ατομικά αλλά και για την κοινωνία συνολικά, το ότι ένας μεγάλος αριθμός νέων είναι αναγκαστικά αποκλεισμένος από τη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία;

Τι γίνεται με την περίφημη ελευθερία του ανθρώπου και τα ανθρώπινα δικαιώματα; Δεν είναι το δικαίωμα στην εργασία ανθρώπινο δικαίωμα; Ή μήπως η γνωστή από τον Marx «διπλή απελευθέρωση» του ανθρώπου έγινε στο μεταξύ «τριπλή», με την έννοια ότι μετά την «απελευθέρωση» του ανθρώ-

που από τα μέσα παραγωγής και την «ελεύθερη» διάθεση της εργατικής του δύναμης στην αγορά εργασίας, «απελευθερώνεται» τώρα και από τον «κόπο» να προσπαθήσει να πουλήσει την εργατική του δύναμη και μετατρέπεται έτσι σε «εργατική εφεδρεία»;

Πριν κάνουμε την προσπάθεια να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα κρίνουμε απαραίτητο να προσεγγίσουμε τον όρο «ανεργία».

Με τον όρο «ανεργία των νέων» εννοούμε, στα πλαίσια αυτής της εργασίας, την, λόγω οικονομικών νομοτελειών της καπιταλιστικής παραγωγής, «απελευθέρωση» των νέων, που σημαίνει ότι ενώ η ύπαρξή τους εξαρτάται από την πώληση της εργατικής τους δύναμης, ως της μοναδικής ή κύριας πηγής εισοδήματος και επομένως υλικής βάσης της ύπαρξής τους, εντούτοις μετά το σχολείο δεν βρίσκουν δυνατότητα επαγγελματικής εκπαίδευσης ούτε απασχόλησης ή μετά την επαγγελματική τους εκπαίδευση δεν βρίσκουν απασχόληση ή χάνουν αυτή που έχουν.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι η ανεργία δεν είναι μια υποκειμενική απόφαση του νέου, αφού ούτως ή άλλως δεν ερωτάται γι' αυτό, αλλά είναι ένα δομικό στοιχείο της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, ακόμη κι αν η ανεργία χαρακτηρίζεται δομική, εποχική ή οφείλεται σε οικονομικές διακυμάνσεις ή αναδιαρθρώσεις κ.λπ.

Η αυξανόμενη και διαρκής ανεργία των νέων θα οδηγήσει το κεφάλαιο σε μια αντιφατική εξέλιξη. Βραχυπρόθεσμα μπορεί να αυξάνεται το κέρδος εις βάρος των εργαζομένων, όμως ταυτόχρονα θα αυξάνεται και το κοινωνικό κόστος λόγω της αύξησης της εγκληματικότητας και της περιθωριοποίησης των νέων. Μακροπρόθεσμα θα πρέπει να αναμένεται αύξηση των δυσκολιών και του κόστους ενσωμάτωσης αυτών των νέων στη διαδικασία παραγωγής, στο βαθμό βέβαια που αυτή η τάση συνεχίζεται.

Η ανυπαρξία μιας συστηματικής έρευνας σχετικά με την ανεργία των νέων καθιστά την προσπάθεια μιας συστηματικής ανάλυσης για το μέγεθος και τις επιδράσεις του προβλήματος αδύνατη. Γι' αυτό θα περιοριστούμε σ' αυτό το σημείο να αναπτύξουμε περισσότερο ένα ερευνητικό πρόγραμμα του θέματος και λιγότερο να αναλύσουμε τις πραγματικές του διαστάσεις.

Μια έρευνα της ανεργίας των νέων θα πρέπει να περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

- μεθοδολογικά προβλήματα στατιστικής καταγραφής και ανάλυσης της ανεργίας των νέων,
- εκτίμηση του πραγματικού μεγέθους της ανεργίας των νέων,
- ανάλυση της διάρκειας της ανεργίας,
- ανάλυση της ανεργίας των νέων ως προς την κοινωνική δομή (διαφοροποίηση ως προς την ταξική και γεωγραφική προέλευση, το φύλο, τη γενική και επαγγελματική εκπαίδευση),

- ανάλυση των κυρίων αιτίων της ανεργίας των νέων,
- ανάλυση των ποικίλων επιδράσεων της ανεργίας στους νέους.

Παρ' όλο που το πρόβλημα της ανεργίας των νέων στη χώρα μας έχει αναγνωριστεί επίσημα ως «φαινόμενο που αρχίζει να παίρνει διαστάσεις του τελευταίου καιρού»⁴¹ και σίγουρα, λόγω των αρνητικών οικονομικών εξελίξεων, θα πρέπει να έχει οξυνθεί ακόμη περισσότερο από το 1983, είναι γεγονός ότι δεν υπάρχει καμιά σοβαρή μελέτη του προβλήματος έτσι που να επέτρεπε την εις βάθος κατανόηση και αντιμετώπισή του.

Αυτό που επίσης έχει πρωταρχική σημασία για μια συστηματική έρευνα της ανεργίας των νέων είναι βέβαια η τοποθέτηση του προβλήματος στο ευρύτερο πλέγμα των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, αφού αυτές αποτελούν τους αντικειμενικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της μορφής, της εξέλιξης και της οργάνωσης της παραγωγής, της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων και έτσι και των δυνατοτήτων απασχόλησης.

Χωρίς να υποτιμάμε τη σημασία των υποκειμενικών παραγόντων γενικά για τις τάσεις απασχόλησης των νέων και ειδικά για την ανεργία τους, θέλουμε ήδη σ' αυτή τη θέση να τονίσουμε την αντικειμενική στήριξη αυτών των υποκειμενικών διαστάσεων. Έτσι, π.χ., η τυχόν απροθυμία των νέων να απασχοληθούν σε κάποιες θέσεις εργασίας, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί κυρίως και μόνο ως αποτέλεσμα της στάσης των νέων, αφού μπορεί πολύ καλά να οφείλεται κυρίως στη μορφή και το περιεχόμενο της ίδιας της απασχόλησης.

Η ανεργία σαφώς έχει επιδράσεις στη συνολική ύπαρξη των άνεργων νέων. Ποιες είναι όμως εκείνες οι αποδιοργανωτικές επιδράσεις που προκαλεί η εμπειρία και βίωση της ανεργίας στο αντικειμενικό και υποκειμενικό επίπεδο, δηλαδή στην οργάνωση, την προοπτική και την εξασφάλιση της ζωής, αλλά και στη συνολική κοινωνική συνείδηση και ιδιαίτερα στην πολιτική συνείδηση των νέων;

Εξετάζοντας διάφορες διεθνείς έρευνες⁴² σχετικές με το πρόβλημα των κοινωνικών και ψυχολογικών επιδράσεων της ανεργίας στους νέους, παρατηρεί κανείς μια σχετικά μεγάλη ανομοιομορφία αποτελεσμάτων.⁴³ Παρακάτω παραθέτουμε περιληπτικά σχετικές διαπιστώσεις που έγιναν στα πλαίσια μεγάλης έρευνας για τους νέους στη Δυτική Γερμανία.⁴⁴

41. ΟΑΕΔ, *Η ανεργία των νέων*, επιμ. Μάριος Νικολινάκος, Αθήνα 1983, σ. 7.

42. Σχετικές έρευνες, όσο μας είναι γνωστό, δεν έχουν γίνει στην Ελλάδα.

43. Baethge M. κ.ά., *Ausbildungs- und Berufsstartprobleme von Jugendlichen. Abschlussbericht des Soziologischen Forschungsinstituts (SOFI)*, Göttingen 1980, σ. 634.

44. ό.π., σ. 634, 635.

Οι οικογενειακές σχέσεις βρέθηκε να είναι υποβοηθητικές (αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια) και χωρίς συγκρούσεις, αλλά και με συγκρούσεις.

Οι κοινωνικές σχέσεις των άνεργων νέων παρουσίαζαν πολλά προβλήματα με έντονη τάση απομόνωσης, υπήρχαν όμως διαφορές μεταξύ διαφόρων ομάδων: τα κορίτσια είναι πιο απομονωμένα· συνήθως απομονώνονται όσοι είναι άνεργοι για μεγάλο διάστημα· νέοι που δεν έχουν έντονες κοινωνικές σχέσεις απειλούνται περισσότερο από περιθωριοποίηση.

Σχετικά με την ψυχολογική κατάσταση παρουσιάζεται γενικά το φαινόμενο του αποπροσανατολισμού και το συναίσθημα της απελπισίας και της εγκατάλειψης. Οι μορφές έντασης όμως αυτής της «ψυχοκοινωνικής φτώχειας» παρουσιάζουν έντονες διαφορές στις διάφορες ομάδες. Το συναίσθημα της ανυπαρξίας μελλοντικής προοπτικής φαίνεται να είναι επίσης πολύ διαδεδομένο, παρ' όλο που προκαλεί διαφορετικές μορφές αντίδρασης.

Όσον αφορά τη στάση τους προς την εργασία και το επάγγελμα, διαπιστώθηκε ότι επιθυμούσαν μια επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση, λόγω όμως της αυξανόμενης διάρκειας της ανεργίας οι απαιτήσεις μειώνονταν μέχρι που να εξαφανιστούν εντελώς. Διαπιστώθηκε όμως παράλληλα, και σύμφωνα με απαντήσεις πολλών νέων, ότι οι νέοι είχαν περισσότερο την επιθυμία μιας ευκαιριακής απασχόλησης και αντιλαμβάνονταν την εργασία περισσότερο ως μέσο για την ικανοποίηση υλικών αναγκών.

Οι συγγραφείς της παραπάνω έρευνας υποστηρίζουν ότι τα εν μέρει αντιφατικά, εν μέρει διαφοροποιημένα αποτελέσματα των ερευνών, οφείλονται κυρίως στη μεθοδολογική διαδικασία: γίνονται επιπόλαιες περιγραφές φαινομενικών καταστάσεων που συνοδεύονται με εξηγήσεις μερικές και ανεπαρκείς.

Η ανεργία θεωρείται μόνο μια μορφή κοινωνικής πραγματικότητας και φανερώνεται μαζί με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Χωρίς μια θεωρητική θεμελίωση της σημασίας της ανεργίας στη διαδικασία ανάπτυξης της προσωπικότητας δεν είναι δυνατό να αναλυθούν επαρκώς οι ψυχικές και οι κοινωνικές επιδράσεις της ανεργίας. Αυτές όμως οι εμπειρικές έρευνες δεν γίνονται στη βάση μιας τέτοιας θεωρητικής θεμελίωσης.

Εκτός από την έλλειψη της βασικής προϋπόθεσης για μια συστηματική έρευνα της ανεργίας των νέων, μια δεύτερη σημαντική έλλειψη είναι η ανυπαρξία έρευνας που να επεκτείνεται διαχρονικά καλύπτοντας σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, προκειμένου να συλλάβει επαρκώς τις επιδράσεις και τις διαδικασίες.

Όταν προσπαθούμε να εξετάσουμε τις στάσεις και τους τρόπους συμπεριφοράς που παρουσιάζουν άνεργοι νέοι, δεν μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι αυτές είναι άμεσο αποτέλεσμα της ανεργίας και ότι θα εκλείψουν αμέσως όταν οι άνεργοι νέοι βρουν απασχόληση. Το ότι η εμπειρία της ανεργ-

γίας έχει επιδράσεις στη συνείδηση και τη συμπεριφορά των νέων είναι αναμφίβολο.

Για να μην κατανοήσουμε όμως περιοριστικά ποια σημασία μπορεί να έχει η προσωπική και έμμεση εμπειρία της ανεργίας για τους ανέργους και τους δυνάμει άνεργους νέους, θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη ότι η ανεργία βιώνεται στα πλαίσια και ως μέρος μιας σύνθετης ολότητας συνθηκών ζωής και σε μια συγκεκριμένη βιογραφική φάση των νέων. Η ανεργία δεν προσδιορίζει την κοινωνική κατάσταση των νέων εκ νέου, δεν μοιάζει σαν να έρχεται από τα έξω και πλήττει τη ζωή τους, αλλά πηγάζει η ίδια από τις συνθήκες του προλεταριακού τρόπου ύπαρξης. Έτσι, η ανεργία δεν παράγει μια νέα συνείδηση και νέους τρόπους συμπεριφοράς, αλλά επικαιροποιεί, κινητοποιεί και εντείνει τις ήδη ενυπάρχουσες διαστάσεις και τα στοιχεία συνείδησης που είναι συνυφασμένα με τον προλεταριακό τρόπο ύπαρξης. Για να κατανοήσουμε το πώς γίνεται υποκειμενικά η επεξεργασία της εμπειρίας της ανεργίας και πώς μετατρέπεται σε δράση, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε την ιδιαίτερη σημασία που έχει η εργασία στη ζωή των εργαζομένων. Η εργασία για τον απλό εργαζόμενο δεν μπορεί βασικά να αποτελεί μέσο για την ολοκλήρωση και εκπλήρωση της ζωής, αλλά λειτουργεί κυρίως ως υλική βάση για την εξασφάλιση της ύπαρξής του. Η μονόπλευρη αρνητική στάση των νέων που μπορεί να οδηγήσει και σε άρνηση για εργασία, απευθύνεται, σπάνια, κατά της εργασίας γενικά και συνήθως κατά της συγκεκριμένης μορφής της εργασίας, η οποία αποκλείει την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ικανοποίηση ζωτικών αναγκών. Ακριβώς αυτή η ιδιαίτερη προσδοκία από την εργασία και υπό συνθήκες καπιταλιστικής αγοράς εργασία, στην οποία δεν μετρά το ενδιαφέρον για το περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης εργασίας, αλλά μόνο η τυπική διάθεση και εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, φανερώνεται και εκλαμβάνεται επιτόλαια ως απροθυμία για εργασία.⁴⁵ Η ιδιαίτερη καπιταλιστική μορφή προσδιορισμού της εργασίας, η οποία μετατρέπει την εργασία σε ένα μέσο υποταγής και εξάρτησης, αντί να την κάνει ένα μέσο ολόπλευρης ανάπτυξης, κάνει την εργασία, στην καταναγκαστική της μορφή, να εμφανίζεται ως αναπόφευκτη αναγκαioτητα. Το ότι βέβαια αυτής της μορφής η εργασία δεν προκαλεί την ταύτιση και τον ενθουσιασμό των νέων οφείλεται λιγότερο στην απροθυμία τους για εργασία και περισσότερο στην ίδια τη μορφή της συγκεκριμένης καταναγκαστικής αλλοτριωμένης εργασίας.

Η μάταιη αναζήτηση απασχόλησης και οι συνεχείς απογοητεύσεις μπορούν εντούτοις να οδηγήσουν σε μια γενικότερη αλλαγή της συνολικής αντί-

45. Liebel M., «Arbeitslust durch Arbeitsverlust?», στο Laturner S., Schön B. (επιμ.), *Jugendarbeitslosigkeit*, Reinbek 1975 (52-62), σ. 52-55.

ληψης των νέων προς την εργασία και το επάγγελμα. Έτσι είναι επίσης πιθανό αυτά τα βιώματα και οι εμπειρίες να μην περιορίζονται μόνο στην εργασία, αλλά να εκπεκτείνονται με τη μορφή αμφισβήτησης και κλονισμού της εμπιστοσύνης προς τη συνολική κοινωνία, το κράτος, την κυβέρνηση και άλλους θεσμούς παίρνοντας τη μορφή συγκεκριμένης δράσης. Μπαίνει το ερώτημα, βέβαια, αν η εμπειρία της ανεργίας συμβάλλει στη συνειδητοποίηση της ταξικής κατάστασης και στην πολιτική δράση κατά των κοινωνικών σχέσεων που σε τελευταία ανάλυση παράγουν την ανεργία. Κατά την άποψή μας αυτό μπορεί να συμβεί μόνο στην περίπτωση που η εμπειρία της αναγκαστικής ανεργίας συμβαίνει σε μια κοινωνική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από ανοιχτές ταξικές συγκρούσεις και συνδέεται με μια συνείδηση που δεν θεωρεί την ανεργία κυρίως αποτέλεσμα προσωπικής ευθύνης και ανικανότητας. Αυτή η συνείδηση βέβαια δεν δημιουργείται μόνο διαμέσου της εμπειρίας της ανεργίας, αλλά είναι το αποτέλεσμα της συνολικής διαδικασίας της κοινωνικοποίησης των νέων.

Ο ορίζοντας βίωσης και εμπειρίας των νέων που εμπεριέχεται στην ιστορική τους βιογραφία και αποτελεί τη βάση της κοινωνικοποίησής τους, έχει αποφασιστική σημασία για την ανάπτυξη και διαμόρφωση της κοινωνικής τους συνείδησης.

Εκτός βέβαια από την κοινωνικοποίηση στην οικογένεια, η οποία προσδιορίζεται από τις στενότερες και ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, στις οποίες συμμετέχουν τα άτομα-μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερη σημασία έχει το σύστημα εκπαίδευσης.

Είναι γεγονός ότι η εκπαίδευση και η (εξ)άσκηση ενός επαγγέλματος (συνθήκες και περιεχόμενο) χαρακτηρίζουν την ύπαρξη των νέων συνολικά. Και αυτό βέβαια όχι μόνο στο παρόν, αλλά και στη μελλοντική προοπτική. Οι επαγγελματικές συνθήκες αποκτούν αποφασιστική σημασία για όλους τους τομείς της ζωής των νέων, ακόμη και γι' αυτούς που φαινομενικά μόνο δεν έχουν καμιά σχέση με το χώρο παραγωγής. Για την κατανόηση αυτού είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσει κανείς την αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει τη ζωή των άνεργων νέων.

Από τη μια πρέπει οι νέοι, ανταποκρινόμενοι στις κοινωνικές προσδοκίες, ιδιαίτερα σ' αυτή τη φάση της ζωής τους, να αποκτήσουν διαμέσου της ενσωμάτωσής τους στην εκπαιδευτική και παραγωγική διαδικασία, υλική, κοινωνική και ψυχική αυτονομία. Έτσι απαιτούν από τους νέους να αναπτύσσουν συνεχώς την προσωπικότητά τους, να μάθουν να προσδιορίζουν και να καθορίζουν τις συγκεκριμένες συνθήκες ζωής τους όλο και πιο αυτόνομα και να διανοίγουν νέες προοπτικές στη ζωή τους, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες προγραμματισμένες για τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης στη φάση της ενηλικίωσης.

Από την άλλη όμως, οι αντικειμενικά άσχημες συνθήκες στον εκπαιδευτικό χώρο και στο χώρο παραγωγής εμποδίζουν τη διαδικασία αυτονομίησης των νέων και επιδρούν αρνητικά στη συνολική ύπαρξή τους δημιουργώντας νέα ή/και εντείνοντας υπάρχοντα προβλήματα. Οι περιορισμένες και ανασφαλείς επαγγελματικές προοπτικές δυσκολεύουν έναν διαφοροποιημένο προγραμματισμό ζωής και μπορούν να οδηγήσουν στην πλήρη αποδιοργάνωση της ζωής τους, εξαρτώντας την από ευκαιριακούς και ανεξέλεγκτους από τους νέους παράγοντες. Η απειλή της απομόνωσής τους και της μετατροπής τους σε μεμονωμένα άτομα δεν αφήνει περιθώρια πλήρους ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους. Η επίδρασή τους στις άμεσες συνθήκες και καταστάσεις, καθώς και η εξέλιξη της ενεργητικής συμμετοχής τους στον έλεγχο των κοινωνικά σημαντικών διαδικασιών δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη.

Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει βέβαια ούτε ότι οι νέοι δεν είναι σε θέση ούτε ότι δεν έχουν καμιά άλλη εναλλακτική δυνατότητα να επιδράσουν στις εξελίξεις. Όμως υπάρχει ο κίνδυνος της εξατομίκευσης της «αποτυχίας» τους που μπορεί να οδηγήσει σε αποπροσανατολισμό και «παθολογικές» (καταστάσεις. Έτσι συνδέεται η ανυπαρξία της υλικής βάσης ύπαρξής τους με την εντύπωση ότι είναι «περιτοί» και «άχρηστοι» και τους δημιουργείται το συναίσθημα ότι είναι «ξεκρέμαστοι» και η ζωή τους δεν έχει νόημα. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο οι ελπίδες για βοήθεια να στρέφονται προς το κράτος και την κυβέρνηση. Στην περίπτωση που το κράτος δεν ικανοποιεί αυτή την ελπίδα και στο βαθμό που το κράτος υποστασιοποιείται σε παντοδύναμο παράγοντα, αλλά και λόγω του αδιαφανούς και αφηρημένου των εξαρτήσεων και των παραγωγικών σχέσεων, τότε είναι πιθανή μια «κρίση εμπιστοσύνης» προς το κράτος και την κυβέρνηση, ως τη χειροπιαστή προσωποποίηση του κράτους.

Η ελπίδα αυτή στηρίζεται στην πίστη ότι το κράτος θέλει και μπορεί να διαμορφώσει τις κοινωνικές εξελίξεις προς το συμφέρον των εργαζομένων. Μια αντίληψη που προέρχεται από περιόδους σχετικής οικονομικής ευημερίας και πολλές φορές προβάλλεται στο παρόν και στο μέλλον. Αυτή η αντίληψη βέβαια για το κράτος εμπεριέχει στοιχεία φανταστικά, αφού «το κράτος δεν είναι καμιά αυτόνομη δύναμη, αλλά ένα ειδικό επίπεδο των αντιθέσεων της κοινωνίας...».⁴⁶ Η ενσωματική του δύναμη βρίσκεται συνεχώς σε κίνδυνο να διαμορφωθεί αντίθετα σε ταξική, αφού με το να βασίζεται, στην πραγματικότητα, στη λογική των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, κινδυνεύει διαρκώς να επηρεαστεί από την άναρχη καπιταλιστική μορφή παρα-

46. Negt O., Kluge A., *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt a/M 1977, σ. 123.

γωγής, της οποίας τις αντιθέσεις στα πλαίσια της λογικής του υπάρχοντος συστήματος όχι μόνο δεν μπορεί να ξεπεράσει, αλλά αναπαράγει σε ένα άλλο επίπεδο.⁴⁷

Σε περίοδο βέβαια κρίσης που το κράτος δεν είναι σε θέση να πείσει για τις δυνατότητες άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων, εξασφαλίζοντας θέσεις εργασίας ή/και παρέχοντας βοήθεια στους πληττόμενους, οδηγείται το πολιτικό σύστημα και τα πολιτικά κόμματα ως φορείς του σε μια επικίνδυνη κρίση εμπιστοσύνης. Αυτή η κρίση εμπιστοσύνης μπορεί βέβαια να εκδηλωθεί ως απόρριψη όλων των πολιτικών κομμάτων ή ως απόρριψη συγκεκριμένων προσώπων. Οι κίνδυνοι που μπορεί να εμπεριέχονται σε μια τέτοια εξέλιξη είναι προφανείς: από απόρριψη κάθε μορφής θεσμών μέχρι την επιθυμία για έναν «δυνατό» «μεγάλο ηγέτη», «σωτήρα».

Πάντως —και σ' αυτό συμφωνούμε με τους Adam/Rützel/Strauss κ.ά. καθώς και με τον Holzkamp— θεωρούμε ότι οι νέοι δεν εκτίθενται στις αρνητικές γι' αυτούς κυρίαρχες συνθήκες παθητικά και χωρίς αντίσταση. Πολύ περισσότερο νομίζουμε ότι μπορούν και θέλουν με την ενεργητική αντιπαράθεση στις συνθήκες ζωής τους να φτάσουν σε ευρύτερη ικανότητα δράσης και αυτοκαθορισμού σχετικά με τις συνθήκες αυτές. Έτσι θεωρούμε βασικά τους άνεργους νέους δρώντα υποκείμενα που παρ' όλη την αντιφατικότητα των συνθηκών ύπαρξής τους προσπαθούν να κατοχυρώσουν τη ζωή τους και να επεξεργαστούν τα προβλήματα και τις συγκρούσεις που τους αφορούν.⁴⁸ Γι' αυτό συμφωνούμε με τον Holzkamp όταν γράφει σχετικά με την ψυχική κατάσταση των νέων που χάνουν τον προσανατολισμό τους, ότι αυτή «είναι μια αντίδραση σ' αυτή την αντικειμενική αντίφαση και στην έλλειψη προοπτικής της ζωής τους. Θα πρέπει να τονίσουμε με έμφαση, στο μεταξύ, ότι η αντίδραση αυτή δεν είναι απλά διαμέσου των αντικειμενικών της παραγόντων και κατά κάποιο τρόπο μηχανιστικά καθορισμένη. Η ψυχική κατάσταση, η οποία προκύπτει εδώ, εξαρτάται επίσης από τις ιδιαίτερες κάθε φορά δυνατότητες επεξεργασίας των προκείμενων αντικειμενικών προβλημάτων και ιδιαίτερα από το κατά πόσο μπορεί κανείς να δραστηριοποιηθεί απέναντι στις δυσκολίες, αναλαμβάνοντας την αντιμετώπισή τους. Αυτό όμως είναι ταυτόσημο με το ποιες δυνατότητες βλέπει κανείς να του προσφέρονται για να μπορεί να αντιμετωπίσει από κοινού τη μίζερη κατάσταση, να συνενωθεί με άλλους, να κερδίσει κατά έναν τέτοιο τρόπο συναγωνιστές, από τον οποίο να αντλεί δύναμη και επιρροή για υπέρβαση της ατομικής απομόνωσης και για

47. Paul G., Wacker A., «Staatsloyalität und Krisenbewusstseinein marxistischer Deutung-versuch» στο Laturner S., Schön B. (επιμ.), *ό.π.* (62-70), σ. 64.

48. Βλ. σχετικά: Adam C., Rützel J., Strauss G. κ.ά., *Lebenssituation von Arbeiterjugendlichen*, Frankfurt a/M 1981, σ. 16· επίσης βλ. αναλυτικά: Holzkamp K., «Jugend ohne Orientierung?» στο *Forum Kritische Psychologie* 6, *Argument - Sonderband AS 49*, Δυτικό Βερολίνο 1980 (196-208), σ. 204.

επίτευξη μιας ουσιαστικής βελτίωσης της προσωπικής κατάστασης».⁴⁹

Για να πάρει βέβαια αυτή η τάση μια συγκεκριμένη μορφή πολιτικής διεκδίκησης και δράσης, προϋπόθεση είναι να συνειδητοποιήσουν οι άνεργοι και οι δυνάμει άνεργοι νέοι ότι τελικά το πρόβλημα δεν λύνεται με την εξεύρεση μιας οποιασδήποτε απασχόλησης, αλλά ότι χρειάζεται να διαμορφωθούν τέτοιες συνθήκες που θα επιτρέπουν να ικανοποιεί η εργασία πέρα από τις υλικές ανάγκες και εκείνες που οδηγούν στην ανάπτυξη της προσωπικότητας. Αυτό αποτελεί καθήκον τόσο των συνδικάτων όσο και του εκπαιδευτικού συστήματος και των άλλων φορέων και θεσμών που ασχολούνται με τους νέους. Βασικό στοιχείο και σκοπός όλων αυτών των πρωτοβουλιών θα πρέπει να είναι η πρόκληση μιας πράξης και δυνατοτήτων ταύτισης που να σκοπεύουν στην υπέρβαση των υπαρχουσών αλλοτριωμένων συνθηκών ζωής και να συγκεκριμενοποιούν στην καθημερινότητα το δράμα μιας κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

Με αυτή την έννοια αποκτά βασικότερη σημασία η έρευνα σχετικά με το πώς οι νέοι σε περίοδο κρίσης επεξεργάζονται διαμέσου της βίωσης και εμπειρίας τις συνθήκες εκείνες που προσδιορίζουν άμεσα τη ζωή τους, αλλά και γενικά τις κοινωνικές συνθήκες, και ποιες στρατηγικές αναπτύσσουν.

Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας αυτής της προβληματικής θα επιχειρήσουμε μια συστηματική προσέγγιση του θέματος σε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο αμέσως παρακάτω.

2.3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ

Η ανάλυση της προβληματικής στην οποία αναφέρεται το κεφάλαιο αυτό βασίζεται κυρίως στις απόψεις της μαρξιστικής θεωρίας για τη νεολαία, έτσι όπως αυτές αναπτύχθηκαν σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας, με διεύρυνση και συμπλήρωσή τους με απόψεις των Adam/Rützel/Strauss κ.ά.,⁵⁰ των Negt/Kluge,⁵¹ των Baethge κ.ά.⁵² καθώς και της Stark-von der Haar,⁵³ στις οποίες θα αναφερθούμε στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης.

49. Holzkamp K., *ό.π.*, σ. 204 κ.ε.

50. Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*

51. Negt O., Kluge A., *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt a/M 1977 (1^η έκδ. 1972).

52. Baethge M., Schomburg H., Voskamp U., *Jugend und Krise-Krise aktueller Jugendforschung*, Φραγκφούρτη - Νέα Υόρκη (Forschungs-berichte des Soziologischen Forschungsinstituts Göttingen (SOFI)) 1983· Baethge M., Hantsche B., Pelul W., Voskamp U., *Arbeit und Gewerkschaften-Perspektiven von Jugendlichen (Erste Ergebnisse des Projekts «Jugend und Krise»*, Göttingen 1985.

53. Stark-von der Haar E., *Arbeiterjugend-heute. Jugend ohne Zukunft?*, Neuwied/Darmstadt 1977.

Βασικό στοιχείο και σημείο εκκίνησης αυτής της ανάλυσης αποτελεί η θεώρηση της ολότητας της υπαρξιακής κατάστασης των νέων, ως μέρος του συνόλου των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων και ως το «υλικό» βίωσης και εμπειρίας, στη βάση των οποίων οι νέοι αξιολογούν το σύνολο της κοινωνίας, τη δική τους προσωπική κατάσταση και τοποθετούνται, δρώντας στα πλαίσια των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, συμμετέχοντας στην κοινωνική πράξη. Η ολότητα της υπαρξιακής κατάστασης των νέων που αποτελεί τον ορίζοντα των εμπειριών τους, περιλαμβάνει, σύμφωνα με την άποψη των Negt/Kluge, «τα επίπεδα της παραγωγής των χαρακτηριστικών της εμπορευματικής αξίας και της αξίας χρήσης αυτής της εργατικής δύναμης (κοινωνικοποίηση, ψυχική δόμηση του ατόμου, σχολείο, απόκτηση γνώσης από την εργασία, ελεύθερος χρόνος, μέσα μαζικής ενημέρωσης) και την αχώριστη απ' αυτά χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης στη διαδικασία παραγωγής».⁵⁴ Η ολότητα αυτή της υπαρξιακής κατάστασης των νέων με τις αντιφατικές της εξαρτήσεις και περιορισμούς έχει έναν διπλό προσδιορισμό: οι υποκειμενικοί προσανατολισμοί και οι κοινωνικές επαφές και δεσμοί των νέων από τη μια, όπως π.χ. η συνειδητοποίηση της κατάστασής τους, μελλοντικές προοπτικές, επαφές και δεσμοί με την οικογένεια και τους συνομήλικους, επαφές και δεσμοί στο σχολείο και στο χώρο εργασίας και οι αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες από την άλλη, οι οποίες αποτελούν βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες για τους υποκειμενικούς προσανατολισμούς και τις στρατηγικές δράσης, καθώς και για τις κοινωνικές επαφές και δεσμούς των νέων.⁵⁵ Η σχέση αυτών των δύο επιπέδων —και κάτω από τη σκοπιά τόσο επίκαιρων όσο και βιογραφικοϊστορικών στοιχείων— δεν μπορεί να θεωρηθεί μια άμεση εξάρτηση του πρώτου (υποκειμενικού) από το δεύτερο (αντικειμενικό).⁵⁶

Το γεγονός ότι η υπαρξιακή κατάσταση των νέων στις διάφορες μορφές της αποτελεί μια συνεχή αντιπαράθεση στο εκάστοτε πλαίσιο ζωής, οδηγεί στο να συμπροσδιορίζει το επίπεδο των υποκειμενικών προσανατολισμών και των κοινωνικών επαφών και δεσμών των νέων, την αναπαραγωγή και την ιδιάζουσα μορφή των κοινωνικών συνθηκών και προϋποθέσεων.⁵⁷ Το εάν και κατά πόσο βέβαια οι νέοι είναι πράγματι σε θέση να υλοποιήσουν μια

54. Negt O., Kluge A., *ό.π.*, σ. 24.

55. Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 17.

56. Liebel M., *Produktivkraft Jugend*, Frankfurt a/M 1976, σ. 18, καθώς και Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 17.

57. Βλ. σχετικά: Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 17, καθώς και Onna B. van, *Jugend und Vergesellschaftung (Eine Auseinandersetzung mit der Jugendsoziologie)*, Frankfurt a/M 1976, σ. 190.

τέτοιας μορφής ενεργητική αντιπαράθεση στις συνθήκες ζωής τους, εξαρτάται από τα εξής:⁵⁸

- Από τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και την ιδιαίτερη κάθε φορά έκφραση και επίδρασή τους στην ολότητα της υπαρξιακής κατάστασης του κάθε νέου. (Έτσι παίρνουν ιδιαίτερο βάρος τα ερωτήματα: Πώς είναι αυτή τη στιγμή η κατάσταση στην εκπαίδευση—κυρίως επαγγελματική—και στην αγορά εργασίας; Ποιες δυνατότητες εκπαίδευσης και πρόσβασης στην αγορά εργασίας υπάρχουν για τους νέους και ιδιαίτερα γι' αυτούς με σχετικά κακές προϋποθέσεις γενικής εκπαίδευσης;)
- Για την εκτίμηση των δυνατοτήτων αντιπαράθεσης στις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία η ιδιάζουσα έκφραση των υποκειμενικών προσανατολισμών και στρατηγικών δράσης καθώς και των κοινωνικών επαφών και δεσμών των νέων. (Ποιες επιδράσεις, π.χ., στην ικανότητα ανάπτυξης στρατηγικών, αποφάσεων και δράσης πρέπει να υπολογίζουμε, όταν οι νέοι αποκλείονται από την εκπαίδευση ή γενικά από την εργασία και κατά συνέπεια από συναδελφικές επαφές και δεσμούς και όταν αποκλείονται ακόμη από εμπειρίες συνεργασίας και αλληλεγγύης στο χώρο παραγωγής; Πώς επιδρά, πέρα απ' αυτό, στην ικανότητα προσανατολισμού και στις κοινωνικές επαφές και δεσμούς στους διάφορους τομείς της ζωής το γεγονός ότι δεν μπορούν να επιδράσουν σκόπιμα και συνειδητά στη μελλοντική τους επαγγελματική απασχόληση και ότι δεν μπορούν έτσι να δημιουργήσουν μια μακροπρόθεσμη προοπτική επαγγέλματος και ζωής;)

Και οι δύο κατηγορίες ερωτήσεων σκοπεύουν στο να καταδείξουν τους περιορισμούς και τα εμπόδια της διαδικασίας αυτονόμησης των νέων και μετατροπής τους σε πραγματικά δρώντα υποκείμενα.

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων θα ακολουθήσει μια προσπάθεια προσέγγισης τόσο των αντικειμενικών συνθηκών που προσδιορίζουν την ολότητα της υπαρξιακής κατάστασης των νέων όσο και των υποκειμενικών διαστάσεων της υπαρξίας τους.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι η ανάλυση στα παρακάτω κεφάλαια αναφέρεται ειδικότερα στις κατηγορίες εκείνες των νέων που λόγω της κοινωνικής τους θέσης πλήττονται κυρίως από τις αρνητικές συνθήκες και εξελίξεις. Μ' αυτή την έννοια χρησιμοποιείται ο όρος «νέοι» περιοριστικά.

---

58. Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 17.

2.3.1. Πρόσφατες οικονομικές - κοινωνικές εξελίξεις και η σημασία τους για την κοινωνική κατάσταση των νέων

Η οικονομική κρίση που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία επηρεάζει αποφασιστικά το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στη χώρα μας. Χωρίς να έχουμε την πρόθεση ούτε τη δυνατότητα στα πλαίσια αυτής της εργασίας να αναλύσουμε την παραπάνω κρίση ως προς τα αίτια και τους παράγοντες που την καθορίζουν, θεωρούμε την ύπαρξή της δεδομένη, όπως αυτή εκφράζεται τόσο στα πρόσφατα «οικονομικά μέτρα σταθεροποίησης» όσο και στη δημόσια συζήτηση που συνεχίζεται ακόμη. Πέρα απ' αυτή την πραγματικότητα και λόγω των μόνιμων διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας, μπορούμε με σχετική σιγουριά να υποστηρίξουμε την άποψη ότι σε περίπτωση που δεν χειροτερέψει η οικονομική κατάσταση, πάντως δεν προβλέπεται να βελτιωθεί άμεσα και γρήγορα και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που να πιστεύουμε ότι θα λυθεί το πρόβλημα της απασχόλησης, με δεδομένη φυσικά και την τάση του κεφαλαίου να τείνει διαμέσου του «εξορθολογισμού της παραγωγής» να μειώνει τις θέσεις απασχόλησης.⁵⁹

Οι παραπάνω διαπιστώσεις θεμελιώνουν αντικειμενικά το φόβο μεγάλου μέρους του πληθυσμού για απώλεια της θέσης εργασίας του και την αγωνία του σχετικά με τις δυνατότητες εκπαίδευσης και απασχόλησης της γενιάς που ενηλικιώνεται. Ο φόβος και η αγωνία ενισχύονται βέβαια από την ήδη σχετικά υψηλή ανεργία που αποτελεί μάλιστα οξύτερο πρόβλημα ιδιαίτερα για μερικές κοινωνικές ομάδες, όπως τους νέους και ιδιαίτερα τους απόφοιτους λυκείων και πανεπιστημίων, τις γυναίκες, τους ανάπηρους και τους ανειδίκευτους εργατές.⁶⁰

Η δυσαναλογία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας δεν έχει βέβαια αρνητικές επιδράσεις μόνο γι' αυτούς που πλήττονται άμεσα από την ανεργία. Το φαινόμενο αυτό που οδηγεί σε ανταγωνισμό μεταξύ των πραγματικά ή των δυνάμει ανέργων, έχει αποτέλεσμα πάγωμα των μισθών και ημερομισθίων, περιορισμό άλλων παροχών, αναδιαρθρώσεις στον εργασιακό χώρο, άνοδο των απαιτήσεων απόδοσης (ποσοτικά, ποιοτικά, χρονικά) και αυξανόμενη διαφοροποίηση και κατακερματισμό των εργαζομένων ανάλογα με την ειδικότητα, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και την ικανότητα απόδοσης. Ο εντεινόμενος ανταγωνισμός των εργαζομένων για μια θέση εργασίας και για ένα εισόδημα σε περίοδο κρίσης καθιστά δυνατά: τον περιορισμό του εισοδήματος των μισθωτών και την αυξανόμενη εκμετάλλευσή τους που

59. Βλ. σχετικά: Ετήσια έκθεση του διοικητή της Τράπεζας Ελλάδος Δημήτρη Χαλικιά για το 1985, *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*, 29 Απριλίου 1986, καθώς και *Το Βήμα της Κυριακής*, 4 Μαΐου 1986.

60. ΟΑΕΔ, *ό.π.*, σ. 12, 13.

συνοδεύεται από ανάλογη φθορά της εργατικής τους δύναμης, την κατάργηση νομικών ρυθμίσεων που προστατεύουν τους εργαζομένους, την αυξανόμενη κινητικότητα των εργαζομένων στα πλαίσια επιχειρηματικών και κλαδικών αναδιαρθρώσεων. Με άλλα λόγια, πραγματοποιείται μια μετατόπιση των σχέσεων κατανομής και εξουσίας προς όφελος του κεφαλαίου και ενάντια στα συμφέροντα της εργασίας.⁶¹

Όλα τα παραπάνω φαινόμενα έχουν βέβαια επιδράσεις επίσης στην εκπαίδευση και εκλογή επαγγέλματος, αλλά και σε όλους γενικά τους τομείς του εκπαιδευτικού συστήματος: εντατικοποίηση των διαδικασιών επιλογής και της πίεσης για απόδοση, σκληρές ανταγωνιστικές σχέσεις, ανασφάλεια, φόβος για το μέλλον, γενική καταπίεση και άγχος.

Πέρα απ' αυτό, είναι επίσης «λογικό» επακόλουθο μιας τέτοιας κατάστασης οι περικοπές των κοινωνικών παροχών και επομένως η άσκηση μιας κοινωνικής πολιτικής που δεν μπορεί να δράσει βελτιωτικά στην κατάσταση αυτών που πλήττονται από την κρίση. Ανεξάρτητα βέβαια από το γεγονός ότι οι όποιες κοινωνικές παροχές δεν μπορούν να υποκαταστήσουν (τουλάχιστο μακροπρόθεσμα) το δικαίωμα, αλλά και την ανάγκη (υλική και μη) του ανθρώπου για εργασία,⁶² είναι γεγονός ότι η ανυπαρξία, ή η υπερβολική μείωση τους έστω, θα έχει αποτέλεσμα την ένταση όλων των παραπάνω αρνητικών φαινομένων.

Από την άλλη πλευρά, και για λόγους ιστορικοκοινωνικούς και ιδεολογικούς που δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, διαδόθηκε, και φαίνεται να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της συνείδησης και ιδεολογίας ευρέων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας, η αντίληψη της «κοινωνικής ανόδου» διαμέσου της «κατανάλωσης» και της «ευμάρειας». Η διαπίστωση αυτή δεν έγινε βέβαια με πρόθεση να υποβαθμίσει την επιθυμία για βελτίωση των όρων ζωής, θεωρώντας τη στοιχείο «λανθασμένης συνείδησης», αλλά περισσότερο για να τονίσει την αντιφατικότητα των αντικειμενικών συνθηκών που, από τη μια, όπως είδαμε πιο πάνω, προκαλούν συνεχή ανασφάλεια και αβεβαιότητα, εξοστρακίζοντας πολλούς από τους εργαζομένους από την παραγωγική διαδικασία και σπρώχνοντάς τους έτσι στην περιθωριοποίηση και, από την άλλη, προσπαθούν να καθιερώσουν την αντίληψη περί καταναλωτισμού και ευμάρειας ως μέσων εξάλειψης των κοινωνικών ταξικών ανισοτήτων.

Η αντιπαράθεση πάντως των πιο πάνω αρνητικών αντικειμενικών δεδομένων και εξελίξεων στις «αυξημένες βλέψεις κατανάλωσης» και στην «καθο-

61. Βλ. Altvater E., Hoffmann J., Semmler W., *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise-Ökonomie und Politik in der Bundesrepublik*, Βερολίνο 1979, σ. 273.

62. Σ' αυτό το θέμα αναφερθήκαμε αναλυτικά στο κεφάλαιο «Εργασία: Γενικές σκέψεις γύρω από την κοινωνική διάσταση της εργασίας».

λική αξίωση ευζωίας» οδηγεί σε ένα επιπλέον αρνητικό αντικειμενικό παράγοντα που χαρακτηρίζει την κοινωνική κατάσταση των νέων.⁶³ Ποια θα είναι η συγκεκριμένη επίδραση του παραπάνω παράγοντα στη συνολική κοινωνική συνείδηση και δράση των νέων σε περίοδο άμεσης βίωσης και εμπειρίας της κρίσης είναι θέμα που πρέπει να ερευνηθεί.

Το γεγονός πάντως ότι οι παραπάνω αρνητικές εξελίξεις στο οικονομικό επίπεδο δεν προβλέπεται να βελτιωθούν γρήγορα, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε να κάνουν δυνατή την πλήρη απασχόληση, σημαίνει ότι η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα και για πολλούς η ανεργία θα έχουν κατά πάσα πιθανότητα μεγάλη χρονική διάρκεια.

Η εξέλιξη βέβαια του φαινομένου της ανεργίας και η κατανομή της στις διάφορες κατηγορίες εργαζομένων και κοινωνικών στρωμάτων θα είναι το αποτέλεσμα της αλληλεξάρτησης μεταξύ διαφόρων και διαφορετικών κοινωνικών στρατηγικών των οργανώσεων του κεφαλαίου, της εργασίας, των ατόμων και των κρατικών θεσμών. Μεταξύ αυτών των στρατηγικών υπάρχει μια σχέση ασύμμετρης σύγκρουσης που οφείλεται στη βασική κοινωνική ταξική σχέση και στη διαφορά εξουσίας που απορρέει απ' αυτήν. Αφού λοιπόν αυτή η σύγκρουση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας διακατέχεται από μια κατά βάση «ασύμμετρη σχέση εξουσίας» προς όφελος της πλευράς του κεφαλαίου, είναι οι στρατηγικές του προσωπικού των εργοδοτών τελικά αποφασιστικές για το ποιες ομάδες εργαζομένων θα απασχοληθούν, ποιες θα προσληφθούν και ποιες θα απολυθούν,⁶⁴ κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα και στον ευρύτερο χώρο που βρίσκεται ενταγμένη παρ' όλη την αντίθετη προσπάθεια των συνδικάτων των εργαζομένων και της πολιτείας.

Μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων πάλι αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι μερικές θα πληγούν περισσότερο από κάποιες άλλες. Έτσι αναμένεται υπό αυτές τις συνθήκες να πληγούν εκείνες οι κοινωνικές ομάδες «οι οποίες διαθέτουν ιδιαίτερα περιορισμένες δυνάμεις στρατηγικών άμυνας και αντίστασης στην αγορά εργασίας».⁶⁵ Τέτοιες ομάδες αποτελούνται συνήθως από άτομα που χαρακτηρίζονται από φυσικά ή «οιονεί» φυσικά χαρακτηρι-

63. Σχετικά με τον παραπάνω αναπτυχθέντα προβληματισμό βλ. αναλυτικά: Καραποστόλης Β., *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα 1984 (β' έκδοση: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών), σ. 203-280.

64. Βλ. σχετικά: Offe C., Hinrichs K., *Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und die Lage «Benachteiligter» Gruppen von Arbeitnehmern*, στο Offe C. (επιμ.), *Opfer des Arbeitsmarktes*, Neuwied/Darmstadt 1977 (3-61), σ. 6, 30 κ.ε.· βλ. επίσης, Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 21.

65. Offe C., Hinrichs K., *ό.π.*, σ. 34.

στικά, όπως ηλικία, φύλο, κατάσταση υγείας κ.λπ.,⁶⁶ που έχουν καθιερωθεί ως «μειονεκτήματα» μέσα από κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Η ομάδα των μη προνομιούχων νέων με τους οποίους ασχολείται η έρευνά μας, φαίνεται πως δεν απειλείται μόνο από την ανεργία, αλλά μ' αυτήν και πέρα απ' αυτήν οι νέοι «έχουν να κάνουν με όλους εκείνους τους κινδύνους που συνδέονται με κατώτερες και ασήμαντες θέσεις εργασίας: χαμηλό μισθό, περιορισμένες ευκαιρίες ανόδου, περιοριστικές συνθήκες εργασίας, αυξημένη ένταση εργασίας κ.ο.κ.»⁶⁷ Κίνδυνοι όσον αφορά τη θέση εργασίας, περιοριστικές σχέσεις εργασίας και αυξημένοι κίνδυνοι πρόωρης φθοράς της εργατικής δύναμης προκαλούν μια συνεχή αντιπαράθεση των νέων με τις αντικειμενικές συνθήκες που τους προσδιορίζουν. Και αυτό αφού γι' αυτούς υπάρχει η αναγκαιότητα να διατηρήσουν την εξασφάλιση της υλικής βάσης της ύπαρξής τους διαμέσου της εργασίας και μάλιστα σε μακροπρόθεσμη προοπτική. Όλα αυτά μαζί με τον συνεχή κίνδυνο να εξοστρακιστούν εντελώς από την παραγωγική διαδικασία και να περιέλθουν σε μια κατάσταση απομόνωσης και περιθωριοποίησης θα πρέπει να θεωρηθούν συνεχής απειλή και η υπέρβασή τους είναι βέβαια δυνατή μόνο στη βάση διάθεσης για δράση και σύγκρουση.⁶⁸

---

66. Offe C., Hinrichs K., *ό.π.*, σ. 34.

67. Offe C., Hinrichs K., *ό.π.*, σ. 44.

68. Βλ. σχετικά, Adam C., Rützel J., Strauss G., *ό.π.*, σ. 29.